

срб. 2
4
4-69

М. М. МИРТОЖИЕВ

Ўзбек тили
фонетикаси

938 2
4
11-69

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI OLIY VA URTA TAYLIM
BAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK B. OMIDA GI TOSHKENT DAVLAT UNIVERSITETI

M.M.MIRTOJIEV

ЎЗБЕК ТИЛИ ФОНЕТИКАСИ
(Ўқув қўлланмаси, 2-тўлд. нашри)

人

ЎЗБЕК ТИЛИ
ФОНЕТИКАСИ

Тошкент
«Университет»
1998

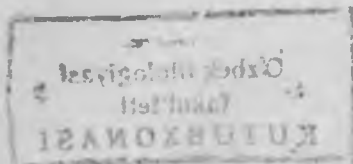
Ozbek filologiyasi
fakul'teti
KUTUBXONASI

Уқув қўлланмада ўзбек тили фонетикасининг нутқ товушлари ва уларнинг ўзгариши, бугинлар, ургуллар ва интонация баҳсини тавсиф этилади. Унда фонетиканинг бошқа фанлар билан алоқасини ҳисобда тутиб мослаштириш ва қўшгина ҳодисаларни экспериментал фонетика натижалари асосида ёритиш учун ҳаракат қилинган.

Уқув қўлланма университетларнинг ўзбек филологияси фанлари кафедраларига мулжалланади.

Масъул муҳаррир: Ё.ТОШИЕВ

Тақриэчилар: Н.М.МАХМУДОВ, Қ.СОДИНОВ

© "Университет" нашриёти, 1994

Ф О Н Е Т И К А

Фонетика тилшуносликнинг нутқ товушлари, уларнинг ҳосил бўлиши, типлари, ўзгариши ҳақидаги; бўғинлар, уларнинг тузалиши, типлари, структураси ҳақидаги; урғу, урғу типлари ва интонация ҳақидаги тармоғидир. Унда товушлар ҳақида фикр юритилар экан, бу ҳар қандай товуш эмас, балки инсон товуши, инсон нутқини тартиб топтирувчи товуш ҳақида боради.

Фонетиканинг объекти товуш бўлганлиги учун ҳам у физика билан алоқадордир. Чунки физиканинг акустика билан шуғулланувчи тармоғи бўлиб, унинг объекти товуш ҳисобланади. Лекин фонетика тоғ доирада инсон товушинигина урганади. Бу жиҳатдан у физиологияга яқин туради. Товушлар талаффузи нутқ органлари артикуляцияси бўлиб, у нафас органлари ва нутқ аппаратининг ҳаракати билан вазга келади. Унинг эшитиш органига таъсири ва бу сигналлар орқали маъно, маънолар синтези орқали зоя маъмуи гидроқ этилиши бош мия физиологиясидир. Фонетиканинг акцентуация ва интонация билан шуғулланувчи тармоқлари эса субъектив муносабатларни реаллаштирувчи ҳиссиёт билан боғлиқ кечимлар ҳисобланади. Бу психоллингвистика объекти ҳисобланади. Фонетиканинг силлабика ва интонация билан шуғулланувчи тармоқлари эса бадиий адабиёт билан алоқадордир. Шеърнинг вазн ва туролари тилнинг фонетик имкониятлари доирасида шаклланади. Муоикашуносликда ҳам тил фонетикаси ҳисобга олинмаган ҳолда тадқиқ этилиши мумкин эмас.

Фонетика нутқнинг материал томони бўлгани учун ҳам, у тилнинг кўпгина миллий хусусиятини ўзида аниқ эътиради. Тилнинг бойлиги, грамматикаси, ҳатто, хусусияти ҳам ундан узилган ҳолда ўрганилмайди. Унинг ўзини ҳам тилнинг шу тармоқларини эътиборда тутган ҳолда тадқиқ этилади.

Фонетика бир неча нуқтаи назарда ўрганилади. Шу нуқтаи назарларга кўра у йўналишларга бўлинади.

1. Умумий фонетика. Бунда дунёдаги барча тиллар учун умумий бўлган фонетик ҳодисалар ва қонуниятлар ҳақида маълумот берилди.

2. Қиёсий фонетика. Бунда қардош тиллар учун умумий бўлган фонетик ҳодисалар ва қонуниятлар ҳақида маълумот келтирилиб, айрим товушларнинг тилдаги ҳолатлари, кулланиш миқдорлари ва тиллардаги ўзига хослиги қиёс қилинади.

боғлиқ бўлади. Ҳавонинг секундлик тебраниш миқдори қанча кўп бўлса, эсага келган товуш шунча баланд чиқади ва аксинча.

Одатда товуш ҳосил бўлиш кечимидаги ҳаво тебраниши гц (герц) билан ўлчанади. Бир гц. товуш пайининг берилган зарбдан бир силкиниб қайтиши бўлиб, бу силкиниш ҳавонинг бир тебранишида акс этади. Инсон 16 гц.дан 30 минг гц. гача товушни эшитиш қобилиятига эга. Ундан ортиқ гц.ли товушлар ультратовуш бўлиб, уни инсон эшита олмайди. Инсон оддий сўзлашувда 100 гц.дан 400 гц.гача баландликдаги товушни қўллабди. Инсоннинг энг паст товуши бас деб аталиб, 40 гц.га, энг баланд товуши сапрано деб аталиб 1700 гц.га эга бўлади.

Товуш пайларининг кўп ёки кам миқдорда тебраниши товуш пайларидagi имкониятга боғлиқдир. Товуш пайлари юққа бўлса, кўп тебраниш имкониятига эга бўлади. Унинг қалинлиги шу имкониятни чегаралайди. Одатда болалар ва аёлларнинг товуш пайлари юққа бўлиб, эркекларнинг товуш пайлари раста ёшидан қалинлашади. Шунинг учун эркекларнинг товуши йўғон ва паст, аёл ва болаларнинг товуши ингичка ва баланд эшитилади.

Товуш кучи нутқ органига ҳавонинг берган зарби билан ўлчанади. Аммо товуш кучи товуш баландлиги эмас. Кучли товуш паст бўлиши ҳам мумкин. Товуш кучи зарбдан ҳосил бўлган тебранишнинг ҳар бир силкинишдаги зарб йўналиши бўйича бориб қайтган ораллиги билан белгиланади. Уни физиклар тилида тебраниш амплитудаси дейилади. Тебраниш амплитудаси децибэл билан ўлчанади. Ургу тушган бўғин уялисида унинг бал миқори бўлади.

Товуш чўзиқлиги ўпқадан келган ҳавонинг нутқ органига урилиш давомийлиги билан ўлчанади. Яъни у товушга кетган вақт билан боғлиқ бўлади. Уни бир неча омиллар белгилайди. Нутқ тезлиги ортиқ бўлса, ундаги товушлар чўзиқлиги анча кам кечади. Ургули бўғинлар товуши бошқа бўғинлар товушига нисбатан чўзиқроқ бўлади. Сўзлардаги тоқ бўғинлар мутлақо ургусиз бўлгани учун қасқа, кўпинча редукцияга учраган (кучсизланган) ҳолда қақд атилади. Товуш чўзиқлиги уларнинг артикуляция усули билан ҳам боғлиқдир. Одатда, портловчи товуш оний, сирғалувчи чўзиқроқ, сонор ва унилар нисбатан энг чўзиқ товушлар ҳисобланади.

Товушлар чўзиқлиги м/сек (миллий секунд – секунднинг мингдан бири бўлаг) бирлиги билан ўлчанади.

Товуш тебрани (сифати) қатор товуш тебрани хусусияти билан ўл-

чанади. Товуш тонлари асосий тон, ёрдамчи тон, шоқиндан иборат. Асосий тон товуш пайининг тебраниши ва унинг ҳавога кўчишидан иборатдир. Ёрдамчи тон обертоғ ва резонатор тон (акс садо) қисмларига бўлинади. Обертоғ (парциал тон ҳам дейилади) товуш пайларининг маълум қисмлари тебраниши ва унинг ҳавога асосий тон тебраниши билан бирга кўчишидир. Асосий тон билан бирга обертоғ киши товушини, яъни унни ҳосил қилиб, шунингдек, товушнинг айрим шахсга хослигини шакллантиради. Резонатор тон эса асосий ва обертоғнинг халқум, оғиз, журун деворларига урилиб қайтганидаги тебранишдан юзага келади. У, айниқса сонантлар шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Резонатор тон ашулачилар фаолиятида муҳим аҳамиятга эга. Хонақо, хона, мачит, черков кабилар қурилишида ҳам, уларнинг резонатор тон ҳосил қилиши ҳисобга олинади. У овозни жарангдор, ёқимли ва юқори частотали қилиб беради. Шоқин товуш пайлари иштирокисиз бошқа нутқ органларида, ҳаво ударга урилиши натижасида ҳосил бўлади.

Нутқ товушининг биологик асоси

Нутқ товушининг биологик асоси нутқ органлари анатомияси, физиологияси ва ижро қачими кабилардан иборатдир.

Нутқ органлари анатомияси - нутқ органлари шакли ва тузилиши ҳақидаги тасвир - билим. Нутқ органлари асосан тўртга бўлиб ўрганилади: нафас етказувчи органлар, товуш ҳосил қилувчи органлар, товушни шакллантирувчи органлар, қўшимча тон беравчи орган.

Нафас етказувчи органлар асосан трахея, бронхлар, ўпка ва қўшимча қолда кўкрак қафаси (уни ташкил қилган қовурға, қовурға мускуллари), плевра (парда), диафрагмалардан иборат. Трахея 16-20 тоғай ҳалқаларнинг устма-уст жойлаштириб бириктирилгани ҳолатидаги найга ўхшаш нафас йўли бўлиб, ичи эпителий (шилимшиқ) қатлами билан қопланган. Бронхлар иккита бўлиб, худди трахеяга ўхшаш, унинг

паст томонидаги утмас бурчак билан тармоқланган шохчасига ўхшайди. Чап бронх 6-8, ўнг бронх 9-12 тоғай ҳалқачадан иборат. Чап бронх иккига, ўнг бронх учта ва улар яна майда тармоқларга бўлинган, охири бронхиолларга туташган. Упка ўнг ва чап қисмлардан иборат бўлиб, ўнг қисми уч ва чап қисми икки бўлакдир. Булар жуда кўп миқдордаги ольвеоллардан иборат. Ҳар бир ольвеолга бир бронхиол, биттадан артериал ва вена томири капилляр толаси киради. Упка қовурғалар ўраб турган кўкрак қафаси ичига жойлашган. Қовурғалар мускуллар воситасида узаро туташган, эластик характерда. Кўкрак қафасидаги упка плевра билан ўралган бўлади. Диафрагма кўкрак қафаси билан қорин бўшлигини иккига ажратиб туради.

Товуш ҳосил қилувчи органлар ҳиқилдоқ деб аталиб, у устма=уст жойлашган узуксимон, қалқонсимон, чўмичсимон ва шунингдек, понасимон, шохсимон тоғайлардан иборат найсимон кўринишга эга. Улар узаро пай ва мускуллар билан бириккан бўлади. Унинг энг юқориси - тилнинг орқасида япроқсимон тоғай жойлашган. Ҳиқилдоқ узуксимон тоғай орқали трахеяга туташган. Қалқонсимон тоғайнинг орқа томондаги туташмаган икки ёни оралиғида бир жұфт чўмичсимон тоғай жойлашган. Ҳиқилдоқнинг ички ўрта қисмида икки устма=уст бурма бўлиб, улар оралиғи ҳиқилдоқ қоринчасидан иборат. Бурмаларнинг пасткиси товуш бурмаси, усткиси сохта бурма дейилади. Ҳиқилдоқ найи шу бурмалардан юқори ва пастга конуссимон ҳолда кенгайиб боради. Тovuш бурмаси икки бўлакдан иборат, ҳиқилдоқнинг икки ёни деворидан бўртган бўлади. Унинг қирралари буйлаб пай қатламлари тортилиб, уни товуш пайдари дейилади. Тovuш пайларининг бир учи узуксимон тоғай учига, иккинчи учи чўмичсимон тоғай учига бириккан. Ҳиқилдоқдаги икки ёни пайларнинг оралиғи эса товуш ёриғидир. Буларнинг ҳаммаси бугиз олмаси орқасига жойлашган. Кўрдикни, товуш пайлари нафас йулининг энг тор ўрни ҳисобланади.

Ҳиқилдоқнинг ички ёзаси трахеядагига ўхшаш эпителий қатлами билан опланган. Бу қатлам ёзаси эса майда туклардан иборат бўлиб, улар юқорига ётқизилгандир.

Товушни шакллантирувчи органлар асосан ҳалқум ва оғиз бўшлиғидаги органлардан иборатдир. Ҳалқум девори ёзаси эпителий қатламинан иборат бўшлиқ бўлиб, уч қисмга бўлинади. Пастки қисми ҳалқумнинг ҳиқилдоқ қисми дейилиб, унга ҳиқилдоқ ва қизилунгач туташади. Уртаси ҳалқумнинг оғиз қисми бўлиб, оғиз бўшлиғига очилган. Юқориси эса ҳиқилдоқнинг бурун қисми ҳисобланиб, унда

хоана бор. Улар бурун бўшлиғи ва эшитув найларига бирикади. Оғиз бўшлиғи олд томонда лаблар, ёни дунжлар, тепаси қаттиқ ва юмшоқ танглай ости тил ости мускули билан чегараланади. У орқа томонида томоқ орқали ҳалқумга туташади. Оғизнинг олд ва ён томонини тақа шаклида тишлар қоплаб, улар тепа ва пастда ўзаро қарама-қарши ўрнашган. Тишларнинг олд қисмидагилари курак, улар ёнидагилари қозик, дунждагилари жағ тишлари бўлади. Оғиз бўшлиғи томоқ орқали ҳалқумга очиқар экан, унинг тепасида юмшоқ танглайнинг ўсимтасига ўхшаш кичик тил осилиб туради. Тил икки қисмдан иборат: тил илдизи ва тил танаси. Тил илдизи: тил учли мускули, тил остки мускули, бақбақа=тил мускули, тил=тоғай мускули каби-лардан таркиб топган. Тил танаси эса буйлама устки мускул, буйлама остки мускул, энлама мускул, вертикал мускуллардан иборат. Тил утмас учли бўлиб, шу учидан тил илдизининг охиригача тил ўртасидан тепаси бўйлаб тил эгати ўтади. Тил ўз эгатига мувофиқ ҳолда тил девори билан буйига иккига бўлинади. Шунинг учун унинг саккиз мускули саккиз жуфт тутам ҳолида шаклланган. Тил илдизининг туташ жойи билан ҳалқумнинг орқа девори оралиғи бўғиз ҳисобланади.

Қушимча тон берувчи орган бурун бўшлиғи ҳисобланади. Бурун бўшлиғи бурун қагаги орқали ташқарига очилади ва орқада хоаналар орқали ҳалқумга қўшилади. У бурун қагагидан бошланувчи бурун девори билан ҳамқумгача иккига бўлинган. Ҳар бир қисми чиғаноқлар воситасида уч каналга ажралади. Яъни бурун бўшлиғи олти каналчадан иборат.

Нутқ органлари физиологияси нутқ органларининг ҳаётий кечимлари, мухит билан буладиган муносабатларидир. Унинг киши органлари ичида ўзига хос физиологияси бўлиб, буни асосан бош мия пўстлиғи бошқаради. Аммо уларни бошқарувчи нервлар ядроси (ўзаги) чўзинчоқ миёда жойлашган. Чўзинчоқ миёда икки ёнма-ён нерв ядроси бўлиб, бири икки ёқлама ядро, иккинчиси тил ости нерви ядроси ҳисобланади. Бу ядроларнинг ёнма-ён жойлашуви нутқ органлари физиологиясидаги уйғунликни таъминлайди. Чунки икки ёқлама ядродан тил ҳалқум нерв. чиқиб, тил, ҳалқум ва умуман нафас йўлларини нервлайди. Ундан яна адашган нерв чиқиб, нафас органи қовургалараро мускуллар ва диафрагманинг ҳаракатлантирувчи нервларига импульс юборади. Қовургалараро мускуллар, нерви орқа миёнинг шу қисмидан, диафрагма нерви орқа миёнинг буйин қисмидан чяққан бу-

лади. Тил ости эрви ядросидан чиққан нерв тил ости ва тағиди-
ги мускулларни нервлади.

Адашган нерв импульс юбориши учун унинг ядроси уз рефлектори
(кўзгатувчисига)га эга. Бу эса қондаги карбонат ангидрид микдори-
дир. Қонда у кўпайса, икки ёқлама ядрога кўзгалмиш бўлади ва адаш-
ган нервни импульс (туртки) юбориш учун кўзгайди. Харанатланти-
рувчи нервлар кўкрак қафасини кенгайтиради, нафас олиш - инспи-
рация кечади. Кейин қон кислородга тўйинади ва экспирация (нафас
чиқариш) бошланади. Кислород айрибош аш билан ўтадиган рефлексо-
га асосланувчи бу жараён бир ритмда, ўзгаримсиз давом этади.
Нутқ кечимида бош мия пўстлогининг таъсири кучайиб, инспирация
фақат оғиз орқали бўлади ва одатдагидан 3-4 марта ортиқ, тез
ўтади. Экспирация эса секин=аста, баъзан эса бўлиниб=бўлиниб ке-
чади. Бу, албатта, имконият даражасида, кислородга бўлган таъна-
ликни қондириб туриш ҳолатида рўй беради. Энг соғлом одамда экс-
пирация кўпи билан 30-40 дақиқа давом этиши мумкин.

Нутқ кечимидаги инспирациянинг катта ҳажмда бўлиши экспира-
цияда ҳиқилдоқ ва трахеяда ҳаво босимининг юқори даража тўпланиш
имконини беради. У юмилган товуш пайларида тутилиб туради. Орт-
ган ҳаво босими товуш пайлари туташган ораликни очиб, уни тебра-
тиб, ҳалқум томонга ўтади. Товуш пайларининг тебранили ҳаво оқи-
мига ўтар экан, у унинг юзага келиши бўлади.

Нутқ кечимида ҳиқилдоқ ва трахеяда ҳаво босимининг ортиши
учун диафрагманинг ва қовурга оралиғи мускулларининг қисқариши
катта аҳамиятга эга. У ҳавони товуш пайлари юзасига босиб тушлаб
туради. Товуш пайлари эса гоҳ очилиб, гоҳ юмилиб, очиклик дара-
жаси гоҳ кенгайиб, гоҳ тарайиб, ҳавонинг турли босим билан ҳал-
қум томонга сизиб ўтишини таъминлайди. Бу эса товуш пайларининг
турлича куч билан тебранишга сабаб бўлади. Аммо товушнинг турли
баламликда ҳосил бўлиши ҳаво босимининг бу кечимлари билан унча
боғди эмас. У товуш пайлари ҳолатига тобедр. Агар товуш пайла-
ри салқирок ҳолатни олса, товуш ниҳоятда паст чиқади. Чунки сал-
қирок товуш пайлари бир-бирига киришиб туғон тортади. Туғонлаш-
ган товуш пайларининг тебраниш имконияти кам булади. Бунда қал-
қонсимон тоғай билан узуксимон тоғай ораси катта очилиб, қалқон-
симон тоғай билан кўтарилган чўмичсимон тоғайнинг иккинчи похча-
л пасади ва товуш пайларини бўзроқ қўяди. Агар қалқонсимон то-
ғай билан узуксимон тоғайлар ораси яқинлаша, товуш пайлари та-

ранглашиб, унга зарб урилганда тебраниш имконияти ортади ва товущу баландроқ ҳосил бўлади. Бундай товущу обертонга ҳам бой бўлиб, узига хос чиқади. Шу тоғлар ораси ниҳоятда яқинлашиб, улар ўзаро ёпишиб турса, товущу пайдари қайишма каби чўзилади. ва юпка тортади, тебраниш имконияти ниҳоятда ортади. Баъзан эса чўмичсимон тоғай товущу бурмалари мускулина ишга солиб, товущу пайлари тебранувчи қисми қирраларини қи қартиради. Бунда ҳосил бўлган товущу фальцет товущу дейилиб, у ниҳоятда баланд, чинқироқ ва обертонга ниҳоятда дашшоқ бўлади. Одатда, паст товущуларда товущу пайлари кам иш бажаради. Унинг вазифасини чўпроқ товущу бурмаси мускуллари олади. Шунинг учун бундай товущу вишиллаганроқ, илон товущуига ўхшашроқ ҳолда ашитади. Илоннинг ҳам товущу пайлари бўлмагани учун, у нафас босимини кучайтириб, нафас йўли мускулларини зўриктириш билан вишиллади. Товущу баланд ҳосил қилинганда эса товущу пайларининг фақат таранг ҳолдаги қирралари ишлайди. Унинг иш бажарувчи қисми болаларнинг товущу пайлари ҳажми даражасига яқинлашган бўлади. Бундай ҳолда обертон ҳосил қилиш имконияти ниҳоятда камади.

Баланд товущу ҳосил қилинганда ҳиқилдоқ ҳалқумга кенг очилиб юқори кутарилади ва тил илдизига ниҳоятда яқин келади. Бундай ҳолда ҳалқум, оғиз ва баъзан бурун бўшлиғида резонатор тон ҳосил бўлиши кучаяди. Шунинг учун кишининг боши вириллаб туради. Товущу бош қисмда ҳосил бўлаётгандек туюлади. Ўртача товущу ҳосил бўлиши эса ҳиқилдоқ пастда бўлиб, товущу пайлари тўлалағи билан, барча қисмларида тебраниши орқали кечади ва ҳиқилдоқнинг ўзидан бошлаб резонатор тон юзата келади. Шунинг учун бундай товущу ичдан гулдираб чиқаётгандек туюлади. Одамлар уни, дилидан чиқарилган товущу, деб обравди ифодалайдилар.

Товущу пайлари иштирокисиз ҳам товущу ҳосил бўлади. Улар хусусият эътибори билан шивир, сохта бурма уни, мингир номлари билан аталади. Шивир фақат товущу бурмасида ҳосил бўладиган ниҳоятда паст товущудир. Сохта бурма уни эса сохта бурма мускуллари зўриқишидан ҳосил этиладиган ва ўрдак гўжиллашига ўхшаш товущу бўлади. Мингир деб эса япроқсимон тоғай билан ҳиқилдоқ оғзи даярли ҳолида товущу ҳосил қилишига айтилади.

Ҳалқум товущу ҳосил қилмаслиги билан бирга уни шакллантирмайди ҳам. У фақат товущу ҳосил бўлишида карнай трубасига ўхшаш иш бажаради.

Оғиз бўшлиғи дағи тил, юмшоқ танглайнинг кичик тил ва лаблар физиологияси билан боғлиқ ҳолда нутқ товушлари шаклланади. Бу ўринда айниқса тил физиологияси муҳим ўрин тутади. Тил одам организмидagi энг қайишқоқ, энг ҳаракатчан ва мураккаб ишларни бехато бажарувчи механизм ҳисобланади. Унинг ҳазм қилиш организми сифатидаги ишлари бир қатор, шунингдек, нутқ органи сифатидаги ишлари ҳам жуда катта. Бунда унинг саккиз жуфт мускул тутамининг ўзига хос иши тилнинг мураккаб ҳаракатларини келтириб чиқаради. Тил илдизи, яъни суяк мускуллари асосан тилнинг орқа қисми ҳаракатларини белгилайди. Унинг учли мускули тилнинг илдиз қисмини ўқори ва орқа томонга тортиш ишини бажаради. Остки мускули тил илдизини орқа ва остга тортади. Бунинг натижасида оғиз бўшлиғи кенгайди. Бағбақа=тил мускули тилнинг олд ва пастга тортилиши учун хизмат қилади. Бу билан оғиз бўшлиғи яна ҳам кенгайди. Тил=тоғай мускули эса тил ости мускули билан мутаносиб иш бажаради. Умуман бу мускуллар тилнинг орқа ва паст томонга тортилиб, курак тишларидан нари тутилишига хизмат қилади. Тилнинг уз, яъни тана мускуллари унинг турли шаклларга кириши ва турли шаклларда ҳаракат қилиши учун хизмат қилади. Буйлама устки мускули тил бўйининг қисқаришини таъминлайди. Буйлама остки мускули тилни қисқартиб, устини ўқори кўтаради ва белини букиш вазифасини ўтади. Эпидема мускул тил энини торайтириб, топага томон йўналтиради. Тиллама мускул эса тил қалинлигини зичла яради ва оғиз бўшлиғи эни бўйича ёяди. Эпидема мускул яна тилнинг тепага ёй шаклида эгилиши учун ҳам хизмат қилади. Тил девори тилнинг ҳар бир томони, яъни унги ёки чап қисми ўзича мустақил ҳаракатланиши, тил ҳаракати ёқдошлигининг ихтиёрий бузилиши учун шароит яратади. Чунки тил мускулларининг жуфт тутамлари тил деворининг икки томонида биттадан мустақил қойлашиб, мустақил ҳаракат қилиш имконига эга. Тил юганчаси ҳам ўзига хос иш бажариб, тил учини пастга ва орқага тортишда ёрдамлашади.

Юмшоқ танглай билан кичик тил ҳам нутқ товуши ҳосил қилишда актив орган ҳисобланади. У артикуляция кечимида кўтарилиб ҳалқумга қараб чўзилади ва ҳавонинг бурун бўшлиғига кетадиган йўли - хоана устани ёпади. Натижада товуш артикуляциясида бурун резонатор тонни аралашмайди. Оғиз бўшлиғи ҳажми ортиб, бу бўшлиқда резонатор тон ҳосил бўлиши учун имконият яхшиланади. Агар бурун сонантларига артикуляция экскурсияси (тайёргарлиги) бўлса, юмшоқ

танглай билан кичик тил ҳалқумнинг орқа деворларидан нарилашиб, пастга томон кенгайди ва бурун йўлини очади. Баъзи говушларда у оғиз бушлиғи йўлини бутунлаштиради. Натижада говуш бурун бушлиғидан айланиб, бурун бушлиғи резонатор тонига тўйинади. Юмшоқ танглай яна тил билан туташиб, тил орқа ва чуқур тил орқа артикуляция ўринларини шакллантиради. Кичик тил пастлашиб, томоқни торайтиради ва артикуляция бажаради. Бироқ бу француз тилига хос бўлиб, ўзбек тилида нутқ говуши ҳосил қилмайди.

Лаб физиологиясининг нутқ говуши ҳосил бўлишида ўз вазифаси бор. У ўзаро туташуви ёки ниҳоятда яқин келиб, ҳаво сирғалиб чиқуви учун оралиқ қолдириши мумкин. У чўччайиб ҳаво сизувчи оралиқ бўйини чўзади ва айрим ҳолларда кенгайди, катта ҳажмда очилади. Умуман лабнинг физиологик имкониятлари катта. Овқат ҳазм қилиш органи сифатида ҳам иш бажаради.

Дунж ҳам артикуляция кечимида ўз ўрни билан жар тилларига ёпишиб туриши ва оралиқ ҳосил қилиб туриши мумкин. Бу ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

Ҳалқум, қаттиқ танглай, тиш ва бурун бушлиғи пассив органлар бўлиб, нутқ говуши ҳосил қилишда ҳаракат қилмайди. Лекин нутқ говуши ҳосил қилишда сўзсиз ўз ўрнига эга. Тил олди ва лаб-тиш говушлари курак тиши иштирокисиз артикуляция қилинмайди. Қаттиқ танглай тил орқа говушларида резонатор тон баваоси бўлиб хизмат қилади. Говуш ҳиқилдоқдан чиқар экан, тўғри ҳалқум деворлари ва юмшоқ танглай деворларига урилади, оғиз бушлиғи резонатор тонлари асосан шу ўринда ҳосил бўлади. Бурун бушлиғининг асосан орқа қисмигина резонатор тон манбаи бўлиб, олд деворлар бу ишни бажармайди. Бурун бушлиғининг олд қисмида резонатор тон ҳосил бўлиши фақат манқаларгагина хосдир.

Нутқ органларининг ижро кечими нутқ органларининг нутқ говуши ҳосил қилишдаги иштироки, ҳолати ва иш кечими кабилардан иборат. Бу барча нутқ органларининг физиологик имконияти билан боғлиқдир. Нафас етказувчи ва говуш ҳосил қилувчи органлар барча халқларда ва одамда бир хил физиологик имконият доирасида вазифа бажаради ва говуш ҳосил қилди. Нутқ говушларини ҳосил қилувчи органлар ҳаммада бир хил бўлишига қарамай, ҳар бир халқ, миллат ва ҳатто шева вакилида алоҳида, ўзига хос иш бажаради. Чунки артикуляция ўрни була олувчи барча нутқ органи ҳам ҳамма халқда бир хил шаклланавермади. Артикуляция ўрни говуш ҳосил

қилишда бевосита иштирок этувчи бир ёки ундан ортиқ нутқ органининг уйғунлигидир. Тишида лаб, тил, кичик тил каби нутқ органлари иш бажаришда фаол ҳаракат қилади. Улардан лаблар икки, тил тўрт, кичик тил бир, бўғиз бир артикуляция ўрнига эга бўлиши мумкин. Лекин барча тил вакилларида ҳам улар тўлаллиги билан бир хил шаклланмайди ва илгир киришмайди. Масалан, ўзбекларнинг бўғиз артикуляция ўрни билан кичик тил артикуляция ўрни шаклланмаган бўлади. Лаб=тиш артикуляция ўрни ҳам фақат ўзлашган лексикада чегараланган ҳолда фойдаланилади. Тил ўрта ва тил орқа артикуляция ўрни ҳам тўла ишлатилмайди. Чуқур тил орқа билан тил олди артикуляция ўрни ўзбек тили учун фолдир. Рус тили учун эса бўғиз, кичик тил, чуқур тил орқа умуман артикуляция ўрни сифатида саналмайди. Немис, француз, инглиз, араб тилларида эса бўғиз артикуляция ўринлари ҳам шайланган бўлиб, француз тилида кичик тил артикуляция ўрни ҳам бор. Лекин уларда (араб тилидан ташқари) ҳам чуқур тил орқа артикуляция ўрни йўқ. Бунинг устига турли тил вакили турли артикуляция ўридан турли артикуляция усулида фойдаланади.

Артикуляция усули эса артикуляция ўринининг артикуляция кечимида тутган ҳолатидир. Ўзбек тилида тил ўрта артикуляция ўридан фақат сирғалувчи товушлар, тил орқа артикуляция ўридан фақат портловчи товушлар, лаб=тиш артикуляция ўридан эса фақат сирғалувчи товушлар ҳосил қилиш учун фойдаланади. Қолган артикуляция ўринларини максимум ишлатилади. Рус тилида эса тил ўрта ва орқа артикуляция ўринлари ҳам тўла иш бажаради. Уларда лаб=лаб артикуляция ўрида сирғалувчи товуш ҳосил бўлмайди. Айрим ҳолларда айрим товушлар артикуляция усули даражаси ёки гц миқдорига кўра ҳам фарқланиши кузатилади. Масалан, д товуши ўзбек тилида айни д рус ва тожик тилларидагидек эмас. У ўзбек тилида нисбатан кенгрок артикуляция усулида талаффуз этилади. р сонанга ўзбек тилида рус тилидагидан кам гц.га эга ва ҳатто тилнинг титраш миқдори ўзбек тилида биттадан ортими кам кузатилади, рус тилида 2-3 титраш миқдорига эга бўлиши оддий бир ҳолдир. Буларнинг барчаси оғиз бўшлиғидаги нутқ органларининг қандай шаклланиши ва қандай ҳаракатланишига кўрагина ҳосил қилганлиги билан боғлиқ ҳолатда кечади. Қайси нутқ органининг қандай ҳаракатланиши учун шаклланиши ишда гўдақликдан, онанинг нутқ кечимида шаклланиши билан боғлиқ ҳолатда кечади. У қайта-қайта матқ қилиш

ларнинг натижаси бўлади. Бир тилда сўзлашувчи ҳар бир киши ўзaro бир хил артикуляция ўринларини бир хил ҳаракатланидиган ҳолда шакллантиради. Ҳатто қўшимча тон берувчи орган бўлган буруннинг ҳам тон ҳосил қилиш кечимиғача миллий характерга эга. Унинг ҳам ҳар бир тил вакилида ўзига хос фойдаланиши кузатилади. Ўзбеклар фақат туртта сонант артикуляциясидагина фойдаланса, французлар унлилар артикуляциясида ҳам фойдаланади. Бунинг устига ундаги резонатор тон манбаи ўзбек тилидагига ўхшаш бурун бўшлиғининг орқа томони деворлари эмас, нисбатан бирмунча берироқ ўрнидаги деворлари ҳисобланади.

Қўрдинки, ҳар бир тил вакилининг ўз тилида сўзлашиши учун ўзига хос артикуляция ўринлари шаклланган бўлади. Мана шу артикуляция ўринларининг бир бутун ҳолати артикуляция базаси деб аталади. Улар артикуляция базасида талаффуз этади ва сўзлашади. Ҳар бир тилда сўзлашувчи вакилларнинг ўз тилига оид товушларни талаффуз этиш учун шакллантирилган артикуляция базасида талаффуз этиши, сўзлашиши ўз тилига хос акценти деб қаралади. Маълум тилда сўзлашувчиларга хос акцент уларнинг фақат мавжуд артикуляция ўринлари билан боғли эмас. У артикуляция ўринларининг ҳаракат усули, яъни артикуляция усули, артикуляция усулининг меъёри, тезлиги, сифати, кучи, ленсиқ ургулари оисотемаси, интонацияси кабилар билан ҳам ўлчанади. Бироқ акцентнинг асосида ҳамма вақт ҳам артикуляция базаси туради. Акцент чет тилда сўзлашганда яққол намоён бўлади. Одам ўз тили артикуляцияси базасида чет тилига оид қурилмаларни талаффуз этар экан, у ўша чет тилига хос акцентда эмас, ўз тилига хос акцентни вэага чиқарган бўлади. Масалан, буюк саркардалардан А.М.Васильевскийнинг қайд этишича: "Сталин, рус тилида, грузин акценти билан булса ҳам, жуда яхш оўзларди". Маълум тилни акцентсиз гапириш дейилганда бошқа тил вакилига нисбатан олиниб, сўзланаётган тилга хос артикуляция базасида артикуляция усуллари ва унинг меъёрини ўрнига қўйиб, ургу ва интонацияни бузмаган ҳолда гапиришни назарда тутилади.

Артикуляциянинг ўзи ҳам бир неча босқичдан таркиб топади. Улар: 1) артикуляцион экскурсия (тайёргарлик); 2) артикуляцион кечим; 3) артикуляцион рекурсия (қайтиш) дан иборатдир. Артикуляцион экскурсия артикуляция ўрнининг маълум товуш талаффузи учун унинг артикуляцион усулига сафарбар этилиши, тайёрланиши бўлади. Артикуляцион кечим ўша товушни унга хос артикуляция усулига қайд

этишлар. Артикуляция рекурсия өса артикуляция ўрнининг артикуляцияцион кечимдан кейин ўз ўрнига, яъни ҳолатига қайтишдан иборат. Мана шу уч босқичнинг қайд этилиши артикуляция деб қаралади.

Нутқ таркибидаги маълум бир сўзнинг товушлари бирин=кетин артикуляция қилинар экан, ҳар бирида алоҳидадан артикуляциянинг уч босқичи кечиши мумкин эмас. Бундай ҳолда сўзнинг барча товушларини кўшиб эмас, алоҳида=алоҳида, бирин=кетин қайд этилган бўлар эди. Ваҳоланки, оўздаги товушлар ўз навбатига кўра кетма=кет кўшиб талаффуз этилади ва шунда сўзнинг товуш йиғими яхлитлиги берилган бўлади. Бунинг учун сўзнинг биринчи товуши артикуляцияцион рекурсияси иккинчи товуши артикуляцияцион экскурсияси, иккинчи товуши артикуляцияцион рекурсияси учинчи товуш артикуляцияцион экскурсияси ҳолида келиб, шундай тартибда давом этади. Масалан, сўз сўзнинг 1 товуши артикуляцияцион рекурсияси 2 товушининг артикуляцияцион экскурсияси ва шу товуш артикуляцияцион рекурсияси 3 товушининг артикуляцияцион экскурсияси бўлиб келади. Натижада бу сўз товушларга бўлинмай талаффуз этилади.

Нутқ товуши товуш пайирида ҳосил бўлади. У асосий тон ва ёрдамчи тонлардан таркиб топади. Бoshқа нутқ органида ҳосил бўлган тон аралашмаган бу товушни ун дейилади. Товуш пайлари иштирокисиз оғиз бўшлиғидаги бирор нутқ органининг ижро кечими билан ҳам товуш ҳосил бўлади. Уни шовқин деб аталади. Фақат ундан таркиб топиб, оғиз бўшлиғида шаклландган нутқ товушини унли товуш деб, фақат шовқиндан ёки шовқин ва ундан таркиб топиб, шовқин ҳосил бўлган артикуляция ўрнида шаклландган нутқ товушини ундош товуш деб ҳисобланади.

Ҳар бир нутқ товушининг қандай ҳосил қилиниши ҳам нутқ органларининг ижро кечими ҳисобланади. Бироқ бу нутқ товушларининг таснифи билаё боғлиқ ҳолда тавсифланиши мумкин. Шундай экан, қуйида товушлар таснифини келтирамиз ва шу билан боғлиқ ҳолда нутқ органлари ижро кечимини тавсифлаб борамиз.

НУТҚ ТОВУШЛАРИ ТАСНИФИ

Нутқ товушларини, таркибидаги ун ва шовқин иштирокига қараб, унлилар ва ундошларга бўлган эдик. Унли товушлар сиз темасини тилшунослиқда вокализм деб ҳам аталади. Ўзбек тили вокализми уч нуктадан назардан тилларга ажратилади: 1) тилнинг кўтарилишига кўра; 2) тилнинг ёнлама ҳаракатига кўра; 3) лаб иштирокига кўра. Ўзбек

тилида унли товушлар, тилнинг кутарилиш даражасига кўра уч типга бўлинади: а) тилнинг юқори кутарилишидаги унлилар; б) тилнинг ўрта кутарилишидаги унлилар; в) тилнинг паст кутарилишидаги унлилар.

Тилнинг юқори кутарилишидаги унлиларда тил танглайга ё олд қисми, ё орқа қисми билан жуда яқин келиб, товуш пайида ҳосил бўлган ун тил ва танглай ўртасидаги тор ораликдан сирғалиб ўтиш орқали нутқ товуши ҳолатида шаклланади. Бу унлиларни тор унлилар деб ҳам аталади. Тор унлилар бир неча: і, ь, ы, ы, ы. Булардан і, ь унлилари ўз лексикага оид сўзларда бўлиб, ы, ы унлилари рус тилидан ёки рус тили орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзларга кўпроқ хосдир. Ўз лексикага оид сўзларда келадиган і, ь унлилари артикуляциясида рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзларда қўлланадиган ы, ы унлилари артикуляциясига нисбатан тил олди ёки тил орқасининг танглайга ниҳоятда яқин келиши камроқ, яъни оралик сал кенгроқ бўлади. ы, ы унлилари ўз сўзларда ҳам қўлланади, лекин фақат й ундоши билан ёнма-ён ёки ундешаро ҳолатда бўлади. ы, ы унлилари артикуляциясидаги тил ва танглай оралиғи ы, ы унлилари артикуляциясидаги каби бўлади.

Бу унлиларнинг ҳаммаси ҳам сўзнинг сўнгги товуши сифатида келса, тил ва танглай оралиғи одатдагига нисбатан сал кенгроқ, тил учи сал орқароқ тортилган ҳолатни олади. Тил четларининг юқори жағга ёпишиб туриши фарқсиз қолади.

Тилнинг ўрта кутарилишидаги унлиларда тилнинг ё олд қисми, ё орқа қисми танглайга томон пастки тиш баландлигида, яъни ўртача баландлигида кутарилиб, товуш пайида ҳосил бўлган ун тил ва танглай ўртасидаги унча тор бўлмаган ораликдан сирғалиб ўтиб нутқ товуши ҳолатида шаклланади. Бу унлиларни ўрта кенг унлилар деб ҳам аталади. Ўрта кенг унлилар ҳам бир неча: э, э, э, э. Булардан э, э унлиларида тил кенг ёйилиб, жағ тишларига тегиб туради. э унлисида эса тил ёнлари жағ тишларидан бутунлай ажралган ҳолатни олади. Уларнинг ҳаммасида ҳам олд тишлар сал очилиб, тил учи тепа ва паст тишларнинг шу очилган оралиғига тўғри ҳолатда бўлади, лекин сал орқароқ тортилади. э унлисида лаб четлари икки томонга тортилган бўлади.

Тилнинг ўрта кутарилишидаги бу унлилар ўз сўзларнинг бирор қисмида ҳам кейинги бўғинларда ва сўз охирида қўлланмайди. Ҳақланган сўзларда бу шарт эмас. Мехр, зехн каби сўзлардаги тил ўрта х ун-

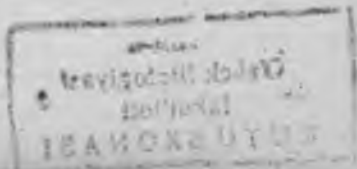
доши билан ёндош у улланган э унлиси артикуляциясида эса тил олди билан танглай оралиги одатдагига нисбатан торроқ очилади. Шунинг учун у и унлисига ўхшаш талаффуз этилади. о унлиси рус тилидан га рус тили орқали бошқа тиллардан қабул қилинган сўзларда қўлланиб, унинг талаффузидда тил учи оддинроқ чўзилган бўлади ва пастки курак тиш учига сал урилади, кетма=кет тил бели юқори кўтарилади. Бу унли фақат динамик ургули ҳолда қўлланади. У ургулсиз бўғинларда а унлиси каби талаффуз этилади.

Тилнинг паст кўтарилишидаги унлиларда тилнинг ё одд қисми, ё ўрта қисми, ё орқа қисми пастки тиш вазасидан ҳам пастроқ, яъни сал кўтарилиб, товуш пайида ҳосил бўлган ун тил ва танглай оралигида вазга келган кенг бўшлиқдан эркин ўтиши орқали нутқ товуши шаклланади. Бу унлиларни кенг унлилар деб ҳам аталади. Кенг унлилар ҳам бир неча: э, я, а, о. Бу унлилар артикуляциясида тил кенг ёйилиб, ёнлари пастки жағ тишлари деворияга ёпишади ва учи пастки курак тишлари милкига тиралади. Оғиз бўшлиғи кенг очилиб, дунжлар ҳам жағ тишларидан нарилашади. Даб четлари икки томонга тортилади. э унлисидан артикуляциясида умуман тилнинг кўтарилиши кузатилмайд, яъни оғиз кенглиги яна ҳам ортиқ ҳолга келади. Бу унлининг Бухоро=Самарқанд шеvasига хос э варианты ҳам бўлиб, унинг артикуляциясида тил умумий ҳолда сал кўтарилади. Шу билан у адабий тил меъёридаги э унлисидан фарқ қилади.

и, о, у унлиларининг ҳаммаси ўз сўзларнинг барча ўринларида ҳам кела олади. я унлиси эса фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзларнинг ургули бўғинларида қўлланади.

Ўзбек тилидаги унли товушлар тилнинг ёнлама ҳаракатига кўра икки тилга бўлинади: а) одд қатор унлилар; б) орқа қатор унлилар.

Одд қатор унлилари тил олди танглайга томон ё паст, ё ўртача, ё юқори кўтарилишида бўлиб, товуш пайида ҳосил бўлган ун шу одд қатор ва қаттиқ танглай ўртасидаги оралиқдан ўтиши орқали нутқ товуши ҳолатида шаклланади. Одд қатор унлилари бир неча и, у, э, о, а. Бу унлиларнинг ўзига хос умумий характерли томони шундан иборатки, ун тил олдининг ҳар бир унли артикуляциясига хос даражадаги кўтарилган ўрнига урилади ва импюк танглайда ҳосил бўлган резонатор тон унга қўшилиб, унли товушни ўзига хослаштиради.

Орқа қатор унлилари тил орқаси юмшоқ танглайга томон ё паст, ё ўртача, ё юқори кўтарилишида бўлиб, товуш пайида ҳосил бўлган ун шу тил орқаси ва юмшоқ танглай ўртасидаги ораликдан ўтиши орқали нутқ товуши ҳолатида шаклланади. Орқа қатор унлилари ҳам бир неча: ɔ, ʊ, ɔ, ɔ. Бу унлиларнинг ўзига хос умумий характерли томони шундан иборатки, бунда ун тил орқанинг ҳар бир унли артикуляциясига хос даражаги кўтарилган ўрнига урилади ва тил олди юқорисидаги қаттиқ танглайда ҳосил бўлган резонатор тон унга қўшилиб, унли товушни ўзига хослаштиради.

Яна ўзбек тилида рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзларда қўлланадиган ɔ ва ʊ унлилари бор. Бу унлиларни рус тилида орқа қатор унлилари деб ҳисобланади. Бу тўғри Аммо улар ўзбек тилидаги тил орқа унлиларига нисбатан тилнинг сал олдиригида кечади. Лекин уларнинг резонатор тонларининг асосий манбаи худди тил орқа унлиларидаги каби қаттиқ танглай ҳисобланади.

Яна ўзбек тилида ɔ унлиси ва Бухоро=Самарқанд шеваларига хос ɔ унлиси бор. Буларда тилнинг олд ва орқа қисми бир хил ҳолатда бўлади. Шунга қарамай, уннинг урилиб ўтиш ўрни тилнинг орқаси бўлгани учун, уларни ҳам тил орқа унлиси деб қаралади. Бироқ бу унлиларнинг резонатор тон миқдори бошқа унлиларникига нисбатан кўп ва бой ҳолда юзага келади ва манбаи юмшоқ ва қаттиқ танглайларнинг бутун сатҳидан иборат.

Ўзбек тилидаги унли товушлар, лаб иштирокига кўра, икки типга бўлинади: а) лабланмаган унлилар; б) лабланган унлилар. Лабланмаган унлиларда артикуляция учун лаб иштирок этмайди. Аксинча, айрим унлилар артикуляциясида лабларнинг чети икки томонга тортилиши мумкин. Масалан: ɔ, ʊ, ɔ, ɔ товушларида.

Лабланган унлиларда лаб учлари марказга томон йиғилиб, ўртаси чўччайди ва най шаклини олади. Бу эса унлининг шаклланишида оғиз бўшлиғи билан баробар иш бажаради. Ўзбек тилида лабланган унлилар бир неча: ɔ, ʊ, ɔ, ɔ. Яна Бухоро=Самарқанд шеваларига хос ɔ унлиси ҳам лабланган бўлиб, унинг лабланиши бошқа лабланган унлиларга нисбатан жуда пастдир. Чунки унда лаб чўччайиши салгина бўлади. ɔ унлисини баъзи адабиётларда лабланган деб ҳам қайд этилади. Бунинг ўз асоси бор. Чунки у лаб товушлари билан ёндош : қўлланганда, албатта, лабланган талаффузга эга бўлади. Бироқ бошқа ҳолларда э-я у лабланимайди. Бу эса уннинг ассимилятив

лабланиши мумкинлигини курсатади. Асосан эса э товуши лабланмаган деб қаралиши керак. Лабланмаган унлиларда ҳам лаб ҳаракати бўлиши мумкин. Шу билан унлини лабланган деб ҳисобланмайди. Чунки лаб унлининг артикуляциясида шакллантирувчи омил бўлиб иш бажарса, ҳосил бўлган унли лабланган деб ҳисобланади.

Унли товушлардаги резонатор тон шу унлининг артикуляция ўрни аксида бўлиш билангина чекланмайди. Турган гапки, унда ҳиқилдек ва ҳалқум резонатор тонлари ҳам бўлади. Бироқ уларнинг ўзига ҳос резонатор тони артикуляция ўрнининг аксида юзага келади. Шунингдек, унинг миқдори унли характери билан турлича кузатилади. Агар унли тор бўлса, резонатор тони оз, агар кенг бўлса, резонатор тони кўп эканлигини кўрамыз. Чунки оғиз катта очилганда резонатор тон ҳосил бўлиш имкони ортади. Уннинг оғиз бушиғида бемалол айланиши ва юмшқоқ ёки қаттиқ танглай деворларига қайта-қайта урилиб қайтиши мумкин.

Унли товушлар классификацияси учун куйидагича I= жадвални келтириш мумкин.

I= жадвал

Тилнинг кўтарилишига кўра	Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра	Тил олди унлилари	Тил орқа унлилари
Тилнинг юқори кўтарилишидаги унлилар		и, у, ☐	ы, е, ☐
Тилнинг ўрта кўтарилишидаги унлилар		э, ☐	☐ ☐ ☐
Тилнинг паст кўтарилишидаги унлилар		э	а, о, ☐

квадрат билан ўралган унли товушлар лабланган бўлиб, қолганлари лабланмаганлардир.

Унли товушлар нутқда бўгин ҳосил қилувчи товуш ҳисобланиб, бўгиннинг баландлигини таркиб топтиради. Аммо ҳамма вақт ҳам у ўзининг шу вазифасини бажаравермайди. У бўгин ҳосил қилмаслиги ва бўгин баландлигини таркиб топтирмаслиги мумкин. Бу унлининг диџтонг таркибида келиши билан боғлиқдир.

ДИџТОНГ бир сўз таркибиде икки унлининг бирга қўлланиб, артикуляцияси хилма-хил эса бўлишидир. Аммо унинг ҳам ягона керакки, ўзбек тилида маълум ҳолатнинг давли ҳосилда қўлланилуши мумкин. Бироқ

Матқ оқимида юзага келувчи ва узлашган сўзлар таркибида қайд қилувчи дифтонглар учрайди. У жипс талаффуз этилган икки унлидир. Шу уринда товушлар ўртасидаги кечимни эътиборда тутиб, дифтонг ҳақидаги тушунчани изоҳлашга тўғри келади. Ўзбек тилида одатда унлилар қатор қўлланмайди. Унлилар ҳамма вақт икки ундош ўртасида келади. Унинг артикуляцион экскурсияси аввалги ундош рекурсияси, артикуляцион рекурсияси кейинги ундош экскурсияси бўлади. Баъзан шундай бўладики, унлидан кейинги ундош унлига мойил характерли, тилшуносликда мавжуд атама билан гапирсак, ярим унли ҳолатда учрайди, яъни унинг артикуляциясини сал кенгроқ қилиб ўбориш - унлига айлантириш ҳисобланади. Унлидан кейинги шундай ундош унли таъсирида бўлиши, яъни ассимиляция қилиниши - унли каби талаффуз этилиши турган гап. Бунда унлининг кейинги ундош артикуляцион экскурсияси бўлувчи артикуляцион рекурсияси қайд этилмай қолади ва унли билан кейинги ундош жипслиги юзага келади. Унли ундошни уз артикуляциясига мослайди, яъни дифтонг шаклланади. Масалан, кий- феълининг унлисидан кейинги ундош ярим унли товушлардан. Улар ўртасидаги артикуляцион кечим йўқолган, унлининг таъсири билан й артикуляциясида тил ва танглай оралиғи кенгроқ олинади. Натижада у ҳам унли каби талаффуз этилади. Кий-сузи эса дифтонгли бўгин сифатида шаклланади. Шунга ўхшаш яна ий=, тйй, чий=, сийна=, қийғос; йй, бей, ҳей; май, сайғоқ, чақчай=; бой, той, сой, чайла=; суй=, туйғу, уйқу, куй=; туй, ўй, муй, суйла, муйна каби сўзлардаги й товуши ўзидан аввалги унли билан дифтонг ҳосил қилган. Шунга ўхшаш в товуши ҳам ярим унли хусусиятли ундошдир. Масалан, ов, учов, гов, ёв, авра, гавда, равшан, жовзо, новча, сув, ўқув, рв=, тигов, чув каби сўзлардаги в товуши ҳам ўзидан аввалги унли билан дифтонг ҳосил қилган.

Ўзбек тилидаги мавжуд дифтонглар пасаввчи дифтонг деб қаралади. Чунки унинг кейинги қисми бўгин ҳосил қилмайди. Бунинг устига ўзбек тилидаги дифтонглар фонема шакли эмас, уларнинг ҳар бир таркибий қисми алоҳидадан фонеманинг шакли ҳисобланади. Шунинг учун ҳам дифтонг кетидан унли билан бошланувчи қўшимча қўшилар экан, бу ўринда энди унлилашган ундош бўлмайди. Масалан, сув=оқ > сувоқ оти ясафар экан, унли билан бирга дифтонг ҳосил қилувчи в ундоши энди кейинги бўгин анлаутига айланади. У унли у товуши билан жипсликка эришмагач, унли товушга ассимиляция ҳам қилинмайди, дифтонг ҳам юзага келмайди.

Дифтонгларни, турган гапки, сўздаги икки унлининг ҳар қандай ёндош қўлланиши билан қоритирмаслик керак. Масалан, дойм, шойр, соат, саодат каби араб тилидан қабул қилинган сўзлардаги ёндош қўлланган икки унли дифтонг эмас. Аввало араб тилида улар ўртасига айн (ʔ) товуши қўйиб талаффуз этилган. Бу товушнинг артикуляцияси учун ўзбекларда артикуляция ўрни шаклланмагани учун, у ташлаб кетилади. Аммо бу товушлар кнаклаут билан ажратиб мустақиллиги таъминланиб талаффуз этилади. Жонли тилда эса дойим шойир, соғот деб орага бир ундош қўйиб юборилади. Фақат охириги сўзнинг кейинги унлиси аввалги унлига қўшиб юборилиб, уни чўзган ҳолда со:дат деб талаффуз этилади. Дойим, шойир, соғот сўзларидаги орттирилган товушлар бўгин бошига тўғри келиш қолгани учун улар унли таъсирига берилмайди ва унли каби талаффуз этилмайди. Шунинг учун ҳам бу сўзларнинг жонли тилдаги вариантыда ҳам дифтонг ҳақида гап йўқ.

Четдан қабул қилинган аут, ауслаут, кнаклаут, ауссаит каби терминлардаги ау ва ай товушлари эса дифтонгдир. Булар ҳам тушувчи оҳангга эга. Бироқ улар ўзбек тилининг ўз лексикасидаги дифтонглар каби икки фонеманинг бирлашган, яъни жипс келган шакллари эмас. Улар бир фонеманинг шакли ҳисобланади.

КНАКЛАУТ, кўрдикки, сўздаги қатор унлининг кейинчисини ажратиб, мустақил талаффуз этилишини таъминлайди. Шунингдек, у сўз бошидаги унлидан аввал ҳам келади. Умуман бўгин бошидаги унлидан аввал кнаклаут қайд этилади. У унли билан бўгин бошланадиган бўлса, ундан аввал бўғизда кучли портлаш юзага келади. Буни оддий қулоқ билан илғаб олиш қийин, фақат экспериментал кузатиш орқалигина аниқлаш мумкин. Масалан, асциллограммада юқори частотали шовқин қайд этилганлигини кўрамиз. У 10 м/сек. гача давом этади ёки ундан кам бўлади.

Кнаклаут ўзбек тили, умуман, туркий тилларга хос бир қонунияти ҳам эслатади. Бу тилларда деярли бўгинлар очик сошланмайди. Маълум сабабларга кўра очик бошланадиган ҳолга келган бўгин ёки сўзларнинг бошланишини ёпишга уриниш (артикуляция қуниқмага қайтиш) орқали кнаклаут берилади. Бу сўз бошидаги унлининг тушиб қолган сўз ўртасида қўш унлиларнинг бири иккинчисини ётиб кетишининг олдини олади. У ўзига хос вакуум вазифасини утаради.

Ундош товушлар акустик ҳусусиятига кўра икки тилга бўлинади: 1) сонантлар; 2) консонантлар.

Сонантлар асосан ундан иборат булади. Унинг таркибида шовкин ҳам булишига қарамай, ниҳоятда кам миқдорда, буни ҳам резонатор тон ҳосил қилган уринларидан олади. Бу товушлар таркибида резонатор тон миқдори ниҳоятда кўп булади. Чунки уларнинг шаклланиши диапозони ниҳоятда катта бўлгани сабабли йўлма-йўл резонатор тон ҳосил қилиб, йиғиб боради. Шунинг учун ҳам асциллограммада сонантлар қайди унлилар қайди даражасида, амплитудаси ҳам унлиларникига ухшаш йўлдан ҳолда кузатилади.

Сонантлар артикуляцияси урнига кўра ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Улардан фақат p сонантидан ташқари барча сонантларнинг артикуляция ўрни уч нутқ ўрганидан иборат. Бу нутқ органларининг икитаси ун йўлини тўсиб, зарурий ва резонатор тон ҳосил қилиш йўлига буриш вазифасини бажарса, учинчи нутқ органи резонатор тон манбаи бўлиб қолади. Сонантлар мана шу резонатор тон манбаи нуқтаи назаридан икки типга бўлинади:

- 1) бурун сонантлари;
- 2) тил ён сонанти.

Бурун сонантларининг артикуляция ўрнидан бир жуфти оғиз бўшлиғида жойлашган бўлиб, улар ун йўлини тўсиш ва уни резонатор тон манбаига буриш вазифасини ўтайди. Артикуляция ўрнидан учинчи нутқ органи эса резонатор тон манбаи бўлиб, бу бурун бўшлиғидир. Шуни ҳам унутмаслик керакки, бурун сонантларининг резонатор тони фақат бурун бўшлиғида ҳосил бўлмайди. Унинг таркибида ҳиқилдоқ, ҳалқум ва оғиз бўшлиғида ҳосил бўлган резонатор тонлар ҳам бор. Бироқ бурун сонантлари шаклланишида асосий роль ўйнайдиган резонатор тон бурун резонатор тонидир. Бурун сонантлари шу резонатор тон ҳисобига ўзига хос шакл олади. Улар m, n, ŋ, ŋ сонантларидан иборат. Бу сонантлар ўзаро оғиз бўшлиғида жойлашган бир жуфт нутқ органи вазифасига кўра фарқ қилади. Бу орган m сонантида лаб-лаб, n сонантида тил олди билан тепа қурак тишлари милки, ŋ сонантида тил орқаси билан юмшоқ танглайнинг бошланиш ўрни, ŋ сонантида чуқур тил орқа билан юмшоқ танглайнинг кичик тил соҳасидир. Яъни m сонанти артикуляциясида тепа ва пастки лаблар тутшиб, оғизнинг чиқиш ёригини ёпади. Ҳиқилдоқда ҳосил бўлган ун оғиз бўшлиғида ўтиб, лабга келиб қайтади ва яна ҳалқум орқали бурун бўшлиғига йўналади. ŋ ҳиқилдоқ, ҳалқум, оғиз ва бурун бўшлиғида ҳосил бўлувчи резонатор тонга тила тўйинган булади. n сонантида тил ва тил учи олд қурак тишлари милкига тутшиб, оғиз бўшлиғининг

ташқари билан туташувчи йулини тўсади. Куришиб турибдики, бунда оғиз резонатор тони ҳосил бўлиш имконияти м сонантидагига нисбатан қисқаради. Н сонантида эса бу имконият бундан ҳам қисқа бўлади. Чунки ҳиқилдоқдан келган ун сунда тил орқаси юмшоқ танглай олдига туташган уриндансқ қайтиб, ҳалқум орқали бурун бўшлиғига йўналади. Н сонантида эса ун ҳалқумдан тўғри бурун бўшлиғига утади. Чунки чуқур тил орқа билан юмшоқ танглайнинг кичик тил соҳаси туташиб, оғиз бўшлиғининг йулини ёпиб қўяди.

Тил ёни сонанти ўзбек тилида фақат д товушидир. Унинг дастлабки жуфт нутқ ўрни тил олди билан тепа курак тишлар милки бўлиб, резонатор тон ўрни эса тил ёни ҳисобланади. Гунда ун йулини тил олди тепа курак тишлари милкига туташиб тўсади. Ундан қайтган ун лунж деворларига урилиб, ўз частотаси билан мос ҳолатда резонатор тон олиб чиқади. Бунинг учун эса тил ёнлари тил девори томон тортилиб, лунжлар жағ тишлардан қочиб, кенг орадиқ очилган бўлади. Курдикки, д сонантида резонанс ҳиқилдоқ, ҳалқум ва оғиз бўшлиғида ўзага келади. Бурун бўшлиғи йули эса ёпилади.

Ўзбек тилида ягона титроқ сонант бўлиб, у ҳам булса р сонантидир. Бу сонантнинг артикуляция ўрни тил учи ҳисобланади. Унинг артикуляциясида тил учи тепа курак тишлари милкига томон чўзилади. Унга ун келиб урилади. Натижада тил учи бир ёки икки силкиниб, ҳаво тебранганини ўзага келтиради, р сонанти шаклланади. Бу сонантнинг артикуляцияси кечимида оғиз бўшлиғи энига кенг очилади, яъни лунжлар жағ тишлардан нарилашган ва лаб четлари икки томонга тортилган бўлади. Бу резонатор тоннинг оғиз бўшлиғида орта бориши учун имкониятдир. Бу резонатор тон частотаси ўз сўзлардаги р сонантида кам бўлиб, зарбдаги тил учининг силкиниши ҳам фақат битта, нари борса иккита бўлиши кузатилади. Рус тилидан ва рус тили орқали Европа тилларидаги ўзлашган сўзларда тил учининг силкиниши икки-учтагача бўлиб, эмоция талабига кўра ундан ҳам ортиқ қайд этилади.

Р сонанти француз тилида кичик тил, инглиз тилида тил олдининг ости, немис тилида тил олдининг усти билан артикуляция қилинса ҳам, уларга оид сўзлар рус тили орқали қабул этилгани учун, рус тилига хос тил учиде артикуляция қилинади.

Сонантлар таснифи

Артикуля- ция усули	Артикуля- ция ўрни	лаб	тил олди	тил орқа	чуқур тил орқа
Сирға- лувчи	тил ёни		л		
	бурун	м	н	ң	ŋ
Титрок			р		

Кўришиб турибдiki, узбек тилидаги сонантлар миқдори олтита. Улар, баъзан қайд этилганидай, сирғалувчи=портловчилар эмас. Улар, р сонантдан ташқари, ҳаммаси сирғалувчилардир. Бошқа сирғалувчилардан уларнинг фарқи - сирғалиш масофасининг узунлиги, ун ва резонатор тоннинг ортиқлиги. Сонантлар артикуляциясида артикуляция ўрнининг очилиши портловчилардаги каби талаб қилинмайди. Айниқса, сўнгги товуш ҳолатида бу аниқ сезилади.

Консонантлар сонантларга қарама-қарши қўйилиб, уларнинг акустик жиҳатдан шовқин компоненти асосий ўринда туради. Сонантларнинг асосида эса ун туради. Консонантлар асосида шовқин турар экан, уларнинг бир таркибий қисми сифатида таркибида ун бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Улар, таркибида ун бўлиш ёки бўлмаслигига кўра, икки гуруҳга бўлинади: 1) жаранглилар; 2) жарангсизлар.

Жарангли консонантлар таркибида ун бўлгани ҳолда, у жуда камдир. Жарангли консонант таркибидаги шовқин унинг артикуляция ўрнидан олинади. Ун эса у билан ёндош қўлланган унли ёки сонант талаффузидан кўчиб, кам миқдорда аралашади. Шунинг учун ҳам айтиш мумкинки, унинг таркибидаги ун миқдори у билан ёндош қўлланган товушлар акустикасига боғли бўлади. Агар у жарангсиз консонантлар ўртасида келса, мутлақо жарангсизланиб, таркибида ун бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, қасд сўзининг д товуши ҳам сўз охирида, ҳам о товуши билан ёндош келгани учун таркибида мутлақо ун йўқ - жарангсиз товуш каби акустикасига эга. Дардди сўзининг эса биринчи д товуши ҳам сўз бошида, ҳам унлидан аввал келгани учун состави-

да ун кўп, ҳатто ун осил қилиш учун берилган зарб ўн балли ҳисобга кўра амплитудаси 6 мм.дир. Кейинги д товушининг составидаги ун, товушнинг бўғин охирида келиб, кейинги товуш сонант бўлгани сабабли, 1 мм. балли амплитуда билан талаффуз этилган. Орден сўзида эса бу товуш ҳам сонантдан кейин келиб, ҳам унлидан аввал бўғин бошида қўлланган. Шунинг учун унинг таркибидаги ун учун сарфланган куч сонант ва унлиларники билан баробар 7 мм балл билан улчанган.

Курдикки, жарангли консонантлар таркибидаги ун миқдори унча тайинли эмас. Шунинг учун ҳам уни шовқинга асосланган товуш деб ҳисобланиши керак.

Жарангли консонантлар ўзбек тилида қуйидагилардан иборатди: б, в, д, з, ж, й, г, ғ. Одатда портловчи жарангли консонантлар таркибидаги ун миқдори анча беқарор бўлиб, у шу товуш билан ёндош қўлланган товушларнинг акустик харақтерига боғли ҳисобланади. Жарангли консонант, агар сирғалувчи бўлса, ундаги ун миқдорининг беқарорлиги унча катта тафовут билан кузатилмайди. Сирғалувчиларнинг портловчиларга нисбатан давомийлиги кўпроқ бўлгани учун у ўзига хос ун миқдори меъёрини талаффуз давомида маълум даражада тиклаб олиш имкониятига эга.

Жарангсиз консонантлар таркибида ун умуман бўлмайди. У фақат шовқиндан иборат бўлиб, бу шовқин унинг артикуляция ўрнида артикуляция кечимида юзага келади. Жарангсиз консонант жарангли консонантлар билан ёндош қўлланса ҳам, деярли улар таркибидаги ун таъсирдан изоляцияланади. Чунки жарангли консонантларнинг ўзи унни ёндош қўлланган унли ёки сонант унidan олади. Шунинг учун ҳам жарангсиз консонант жарангли консонантга таъсир этиши, уни жарангсизлаши мумкин, бироқ акси бирорта тилда ҳам кузатилмайди. Шунга қарамай жарангсиз консонант унлиаро ҳолатларда маълум даража ун билан бойганини кўраимиз. Масалан, секин сўзидаги жарангсиз консонант к унлиаро ҳолда келгани учун маълум даража ун билан бойган. Бу унга сарфланган куч амплитудаси эса ҳатто 3 мм. ли балли кўрсатган. Ваҳоланки, унинг таркибида ун борлиги талаффуз кечимида оддий қулоқ билан мутлақо пайқалмайди.

Жарангсиз консонантлар ўзбек тилида қуйидагилардан иборатди: п, ф, қ, т, с, ш, ҳ, х, ж, з, ч. Бу жарангсиз консонантлар таркибида ун қайд этилиб келишининг ҳарқиллиги ҳақиқати ҳам бир хил - к жарангсиз консонантлар таркибида таъсир этади.

фарқ қилмайди.

Консонантлар яна икки нуқтаи назардан классификация қилинади: 1) артикуляция ўрни ва 2) артикуляция усули.

Консонантлар артикуляция ўрнига кўра асосан учта бўлинади:

а) лаб консонантлари; б) тил консонантлари; в) бугиз консонантлари. Лаб консонантларининг ўзи яна икки типга бўлинади: лаб=лаб консонантлари ва лаб=тиш консонантлари.

Лаб=лаб консонантларида артикуляция ўрни тепа ва пастки лаб ҳисобланиб, уларнинг ўзаро жипс ёпидуви ёки ўзаро яқинлашуви бўлади. Умуман нутқ органларининг иш кечими, яъни артикуляциясига кўра лаб=лаб консонантлари ҳосил бўлади. Бу консонантларнинг асосий қисми ҳисобланган шовқин шу артикуляция кечимида юзага келади. Лаб=лаб консонантлари: б, п, в, ф товушларидан иборат. Бу консонантлар артикуляцияси кечимида оғиз бўшлиғидаги органлар, айниқса, тил даҳлсиз ўз ҳолатини оқлайди, учки қисми курак тишлардан нарироқ тортилиб туради.

Лаб=тиш консонантларида артикуляция ўрни пастки лаб билан тепа курак тишларининг қирраси бўлади. Пастки лабнинг тепа курак тишлари қиррасига жипс туташуви ёки улар ўзаро ниҳоятда яқинлашуви мазкур товушлар артикуляцияси экскурсияси ҳисобланади. Уларнинг шу ҳолатдаги кечими иш ижросига кўра лаб=тиш консонантлари ҳосил бўлади. Бунда асосан шу консонантларнинг асосий қисми шовқин шайлланади. Лаб=тиш консонантлари ўзбек тилида фақат в, ф лардан иборат бўлиб, улар ҳам рус тилидан ва рус тили орқали Европа тилларидан, эроний ва араб тилларидан ўзлашган сўзларга ҳосил. Ўз сўзларда бу консонантлар қўлланмайди.

Бу консонантлар артикуляциясида оғиз бўшлиғидаги барча нутқ органлари деярли лаб=лаб консонантлари артикуляциясидаги ҳолатда бўлади. Фақат тил учи сал орқароқ тортилиб, бир мунча тепа курак тишлари томон буқилади.

Тил консонантлари, тилнинг қайси ўрнида артикуляция қилинишига қараб, яна тўрт типга бўлинади: а) тил олди консонантлар; б) тил ўрта консонантлари; в) тил орқа консонантлари; г) чуқур тил орқа консонантлари.

Тил олди консонантларида тил танаси кенг ёйилиб оғиз бўшлиғи эини жағ тишларигача энлайди ва икки ёки тепага эгилиб, жағ тишлари юзасига туташади. Унинг уч қисми эса олд томонга чўзилиб, тепа курак тишларининг орқасига тиралади, ёки жуда яқинлашиб ора-

лиқда ёриқ қолдиради. Бу эса тил олди консонантларининг артикуляцион экскурсияси ҳисобланади. Шу ўринда тил олди консонантнинг асосий қисми ҳисобланган шовқин шаклланади. Ўзбек тилида тил олди консонантлари д, т, с, ғ, х, ч, ц товушларидан иборатдир. Булардан фақат д, ц консонантлари рус тилидан ва рус тили орқали Европа тилларидан, эроний тилларидан ўзлашган сўзлардагина қайд этилади. Бу консонантларнинг қолган ҳаммаси ҳам ўз сўзларда қўлланади. Ўзбек тилида яна рус тили орқали ўзлашиб қўлланадиган полякча, грузинча фамилияларда ц нои сонантининг жаранглиси дз консонанти ҳам учрайди. Бироқ у ўзлашган лексикада қайд этилмайди.

Тил ўрта консонантларида тил танаси кенг ёйилиб, тил оғиз бўшлиғи энини жағ тишларигача энлайди ва кўтарилиган бел қисми қаттиқ танглай соҳаси билан тутшиб, четлари жағ тишлари ёнига тиралади ёки тил ағати билан танглай чоки оралигида тор ёриқ қолади. Бу эса тил ўрта консонантларининг артикуляцион экскурсияси ҳисобланади. Шу ўринда тил ўрта консонантнинг асосий қисми ҳисобланган шовқин шаклланади. Ўзбек тилида тил ўрта консонантлари асосан н, х товушларидан иборат. Бу консонантлардан фақат й товуши барча лексикага оид сўзларда бирдай учрайди, лекин ҳ консонанти эса фақат ўз сўзлардагина қўлланади. Аммо у ниҳоятда кам. Рус тилидан қабул қилинган г, қ консонантлари айрим фонетик ҳодисаларга кўра тил ўртага ниҳоятда яқин артикуляция қилинса ҳам, уларни, туб моҳиятига кўра, тил ўрта консонанти деб бўлмайди. У айрим ҳолатлардир.

Тил орқа консонантларида тил танасининг орқа қисми кенг ёйилиб, четлари жағ тишларининг орқа қисми четига бориб тиралади ва усти кўтарилиб юмшоқ танглайнинг қаттиқ танглай билан чегаралаш ўрнига туташади ёки тил ағати билан танглай чоки оралигида ёриқ қолдиради. Бу тил орқа консонантларининг артикуляцион экскурсияси ҳисобланади. Шу ўринда тил орқа консонантнинг асосий қисми ҳисобланган шовқин шаклланади. Ўзбек тилида тил орқа консонантлари асосан г, қ, х товушларидан иборат. Бу консонантлардан г, қ товуши лексиканинг барча қатламларига оид сўзларда учрайди, лекин х консонанти эса фақат рус тилидан ўзлашган лексикага оид сўзлардагина кузатилади.

Тил орқа консонантлари артикуляциясида тил учини омилга тортилган бўлиб, сал пастга энлади.

Чуқур тил орқа консонантларида тил илдизининг орқа қисми кўтарилиб, кичик тил таги ва танзилла безининг юзасига бориб туташади ёки кичик тил теги билан тил эгати орасида тор ёриг қолади. Тил танасининг орқа четлари эса жағ тишлари тугаш жойига сал урилади. Бу чуқур тил орқа консонантларининг артикуляцион экскурсияси ҳисобланади. Шу ўринда чуқур тил орқа консонантининг асосий қисми ҳисобланган шовқин шаклланди. Ўзбек тилида чуқур тил орқа консонантлари асосан к,ғ,х товушларидан иборат. Бу консонантларнинг ҳаммаси асосан ўз лексикага оид сўзларда учрайди. Шунингдек, улар эроний ва араб тилларидан ўзлашган сўзларда ҳам қўлланади. Бу артикуляция ўрнида яна порловчи п жарангли ундош ҳам ҳосил қилинади. Бироқ у тил орқа артикуляция ўрни шаклланмаган болаларга хос бўлиб, уни г товуши ўрнида қўллайдилар.

Бу артикуляция ўрни кечимида оғиз бўшлиғи кенг очилади. Бу оғиз бўшлиғининг тиклама ва ёнлама ҳолатида ҳам кузатилади. Ҳатто лаблар ҳам четларигача бир-биридан яққол нарилашади. Бу артикуляция ўрни ва усуллари ўзбекларнинг асосан ўзига хосдир. Бошқа халқларда шакланган бўлса ҳам, бунчалик тараққий этмаган.

Бўғиз консонанти ўзбек тилида фақат битта бўлиб, у ҳам бўлса ўзлашган сўзларда қабул қилинган жарангсиз товушдир. Унинг артикуляциясида тил илдизининг япроқсимон тоғай олди қисми халқумнинг орқа девори томон тортилади. Ҳиқилдоқнинг халқумга ўтган ўрни сал тораяди. Оғиз бўшлиғи катта очилиб, тил пастки тишлар баробарида кўтарилади ва пастки курак тиш орқасига урилиб туради. Пастки лаб ҳам шу баробар бўлади, гоҳо тишнинг қирраси сал очилиши мумкин. Бу бўғиз товушининг артикуляцион экскурсияси ҳисобланади. Шу ўринда ҳавонинг катта босим билан бўғиз деворига урилиб ўтиши бўғиз консонантининг асосий қисми бўлган шовқинни шакллантиради. Ўзбек тилида бўғиз консонанти фақат х бўлиб, у ҳам эроний ва араб тилларидан ўзлашган сўзларда учрайди.

Консонантлар артикуляция усулига кўра асосан тўртта бўлинади: а) порловчи консонантлар; б) сирғалувчи консонантлар; в) шипилдоқ консонантлар; г) қоришиқ (аффрикат) консонантлар.

Порловчи консонантлар артикуляциясида икки нутқ органи ўзаро туташади ва шу нутқ органлари туташган жой орқасига ҳаво тўпланиб, босим ҳосил қилади. Бу эса порловчининг артикуляцион экскурсияси ҳисобланади. Кейин ҳаво босими туташиб турган икки нутқ органи... бирдан очиб, портлаб чиқади. Бу эса портовчи консонантнинг арти-

куляцияон кечими бўлади. Унинг жаранглиларидаги ун ва унинг резонатор тон манбалари бошқа нутқ органларидир. Ун товуш пайларида юзага келиб, резонатор тон артикуляцияда оғиз бўшлиғининг кенг очилган ўринлари ва ҳалқумга уннинг акс садоси частотаси билан мослашуви орқали ҳосил бўлади.

Ўзбек тилида портловчи консонантлар б, п, д, т, г, к, қ товушларидан иборат. Ўзбек тилидаги портловчи консонантларнинг артикуляция ўрни лабнинг лабга, тил олдининг тепа курак тишлари милкига, тил орқасининг юмшоқ танглай тугаши, яъни танглай билан чегарасига, тил илдизи ортининг кичик тил ости ва танзилла беши соҳасига туташуви ҳисобланади. Ҳар бир артикуляция ўрни икки портловчи ҳосил қилиш имкониятига эга бўлиб, ҳосил бўлган портловчи консонантнинг бири жарангли, бири жарангсиз шаклланади. Шу артикуляция ўрнида улардан бири қуватилмаса, шу тилда шу имкониятдан фойдаланилмаган деб саналиши керак. Ўзбек тилида яна пастки лабнинг тепа курак тишга, тил ўртасининг қаттиқ танглайга туташуви билан ҳосил бўладиган портловчи консонантлар йўқ.

Сирғалувчи консонантлар артикуляциясида икки нутқ органи ўзaro жуда яқин келади ва шу нутқ органлари оралиғида ҳаво сизиб чиқиши учун тор ёриғ қолади. Бу эса сирғалувчи консонант учун артикуляцияон экскурсия ҳисобланади. Кейин эса ҳаво осими билан икки нутқ органи орасидаги тор ёриғдан сирғалиб чиқади. Бу сирғалувчи консонантнинг артикуляцияон кечими бўлади. Портловчи консонантнинг артикуляцияон кечимида унинг шовқин компоненти юзага келади. Унинг жарангли тишларига ҳос ун товуш пайларида ҳосил бўлиб, ҳалқум ва оғиз бўшлиғидаги акс-садо частоталари билан резонатор тонга бойиб, ҳаво оқимида артикуляцияон органга келади.

Ўзбек тилида сирғалувчи консонантлар в, ф, б, ф, з, с, ш, ж товушларидан иборат. Ўзбек тилидаги сирғалувчи консонантларнинг артикуляцияон ўрни лабнинг лабга, пастки лабнинг юқори курак тиш қиррасига, тил олдининг тепа курак тиш милкига яқинлашувидаги оралик ва тил ўртасининг қаттиқ танглайга, тил орқасининг юмшоқ танглай охири, яъни қаттиқ танглай билан чегарасига, тил илдизи охирининг кичик тил тағига тутаганида тил эгати билан танглай чоки оралиғида шаклланган ёриғ, пунингдек, буғизнинг маълум даража тораётган йўли ҳисобланади. Ҳар бир артикуляция ўрни икки сирғалувчи консонант ҳосил қилиш имкониятига эга бўлиб, ҳосил бўлган консонантларнинг бири жарангли, бири жарангсиз шаклланади.

Шу артикуляция ўрнида улардан бири кузатилмаса, шу тилда шу имкониятдан фойдаланилмаган деб ҳисобланади. Ўзбек тилининг ўз сўзларида қўлланивчи сирғалувчи консонантлар учун пастки лаб ва тепа курак тиш, тил орқа ва юмшоқ танглай, бўғиз оралиғи артикуляция ўрни йўқ. Бу артикуляция ўринлари четдан ўзлашган сўзлар артикуляцияси учун шаклланган. Шунга қарамай, жонли тилда бу артикуляция усулида шу артикуляция ўрни кечимини тўла деб бўлмайди.

Шипилдоқ консонантлар артикуляциясида тил олди қаттиқ танглай чокининг икки томонига милк яқинида тарновча шаклини олиб туташади ва тил учи тарновча оғзида йўлни яна ҳам торайтириб юқори кўтарилган бўлади. Бу эса шипилдоқ консонант учун артикуляцияцион экскурсия ҳисобланади. Кейин эса ҳаво босим билан тарновча оралиғи ва тил учи- милк ўртасидан сирғалиб ўтади. Бу шипилдоқ консонантнинг артикуляцияцион кечими бўлади. Кўрдикки, артикуляцияцион кечим ҳам тил олди тарновчаси оралиғидан, ҳам тил учи- милк ўртасида амалга ошади. Шунинг учун ҳам бу консонантни икки фоқсли деб ҳам аталади. Аммо усулнинг физик ҳолатига қараб номланганда "шипилдоқ" дейиш тўғрироқдир. Портловчи консонантнинг артикуляцияцион кечимида унинг шовқин компоненти ёзага келади. Унинг жарангли типларига ҳос ун ва резонатор тон портловчи ва сирғалувчи консонантлардаги кэби ҳосил бўлади.

Ўзбек тилида шипилдоқ консонантлар ж, щ товушларидан иборат. Шипилдоқ консонантлар фақат тил олди ва милк нутқ органлари иштирокидаги артикуляция ўрнида ҳосил бўлади. Бошқа нутқ органлари шипилдоқ консонант учун артикуляция ўрни вазифасини ўташ имконига эга эмас. Мавжуд артикуляция ўрнида ҳосил бўлган шипилдоқ товушлар, одатдагидек, бир жарангли, бир жарангсиз консонантдан иборат. Уларнинг жаранглиси бўлган ж консонанти ўзбек тилининг ўзлашган лексикасига оид сўзлардагина қўлланади. щ шипилдоғи эса лексиканинг барча қатламларига оид сўзларда учраши мумкин.

Қоришиқ (аффрикат) консонантлар артикуляциясида унинг таркибидаги товушлар артикуляция ўрни ўз вазифасини ўтайди. Лекин унинг таркибидаги товушларнинг ёндош қўлланиши ҳар қандай товушнинг ёндош қўлланигидан фарқ қилади. Маълум бир сўздаги ёндош товушлар, юқорида қайд этган эдикки, биринчисининг артикуляцияцион рекурсияси иккинчисининг артикуляцияцион экскурсияси бўлган ҳолда талаффуз этилади. Мана шу оралиқ кечим сўздаги ҳар бир товушнинг мустақиллигини яққоллаштириб туради. °Қоришиқлар таркибидаг . икки

товушнинг биринчиси артикуляцион рекурсияга, иккинчиси артикуляцион экскурсияга эга бўлмаган ҳолда қўшиб, жипс артикуляцион кечими утайверади. Бу, албатта, қоришиқ учун қисм бўлган товушлар ва бу икки товушнинг биринчи кетинлигидан келиб чиққан имконият билан ҳам боғли. Аниқроқ қилиб айтилса, қоришиқ таркибидagi биринчи товуш, албатта, портловчи, иккинчиси, албатта, сирғалувчи ёки шипилдоқ товуш бўлади. Бунинг устига ҳар иккиси ҳам бир артикуляция ўрнида қайд этилади. Бу биринчисининг артикуляцион кечими иккинчисининг артикуляцияч экскурсияси бўлиш имкониятини утайди ва иккинчи товуш артикуляцион кечими биринчи товуш артикуляцион кечимидан кейинроқ узилмай жипс қайд этилади. Шунинг ўзи қоришиқ консонантга хос артикуляцион кечим ҳисобланади. Шу сабабли ҳам бирор қоришиқ консонант йўқки, у ё икки портловчи, ё икки сирғалувчи, ё сирғалувчи – портловчидан таркиб топган бўлсин. Чунки бир артикуляция ўрнида ё жарангли, ё жарангсиз бирдан ортиқ ё портловчи, ё сирғалувчи бўлмайди. Икки артикуляция ўрнига оид икки товуш учун алоҳида артикуляцион экскурсия зарур. Бу қоришиқ консонант қисмлари артикуляцияси шартига мос эмас. Агар сирғалувчи аввал келса, кейинги портловчи учун, албатта, алоҳида артикуляцион экскурсия керак. Бу эса унинг аввалги товуш билан жипс талаффузига имкон бермайди.

Ўзбек тилида қоришиқ консонантлар ж, ч, ц товушларидан иборат. Масалан, ц қоришиғининг артикуляциясига эътибор берайлик. Аввал ц қоришиғи таркибидagi т консонанти артикуляцион экскурсияси бўлади. Бунинг учун тил учи тепа курак тишлари милки остига тиралади. Унинг уст томонидан ҳаво босими тупланadi ва бирдам тил учи пастга тортилиб, ҳаво портлаб ташқари чиқади. Тил учининг паст тортилиши эса у билан курак тиш орасида тор оралиқ ҳосил қилади. Бу ц қоришиғининг с қисми артикуляцион экскурсиясидир. Энди с қисми артикуляцион кечими ўтади. Қўришиб турибдики, бу ўринда ц қоришиғининг т қисми артикуляцион кечими с қисми нинг артикуляцион экскурсияси вазифасини утаган. Қоришиқ консонантнинг иккинчи қисми шипилдоқ товуш бўлса, биринчи товуш артикуляцион экскурсияси сал бошқачарoқ кечади. Масалан, ж қоришиқ консонантининг д қисми артикуляцион экскурсиясида худди з товуши артикуляцион экскурсиясидаги каби тил оғди тарновча шаклида қилиқ танглай чақчага милк оғдида тутади. Тил учи эса милк оғдига жипсашади. Чунки у д товуши артикуляцион экскурсияси бўлади. д товуши арти-

куляцияон кечими ж шипилдоқ товуши артикуляцияон экскурсиясини ўтайди. Шипилдоққа хос иккинчи фокс - тил олдининг тарновча шаклда қаттиқ танглайга туташуви д товуши артикуляцияон кечимида ҳозирланган эди. Тил учининг милқ остига яқин туриши эса д товуши артикуляцияон кечимида тил учининг милқ остидан ажралиши бўлади.

Қоришиқ консонантларнинг, одатда, биринчиси жуда қисқа артикуляция қилиниб, иккинчиси чузиқроқ олинади. Масалан, жувон сўзидаги ж қоришигининг биринчи қисми 10 м/сек да 2 гц билан қайд этилган, иккинчи қисми эса 50 м/сек да 15 гц билан қайд этилган. Улардаги товуш баянлиги ҳам фарқ қилади: биринчи қисм 200 гц баянликда талаффуз этилган бўлса, иккинчи қисм 300 гц баянликда эга. Товуш кучи эса биринчи қисмда 3-4 см амплитуда, пасажчи хусусият билан берилган.

Қовушиқ консонантларда ж, ч консонантлари ўз сўзларда фаол қўлланади, ammo рус тили ва рус тили орқали Европа тилларидан қабул қилинган сўзлар таркибда ж товуши, араб тилларидан ўзлашган сўзларда эса ч товуши учрамайди. Ўз сўзларда эса ц қоришиғи булмайди.

Грузин фамилияларида учрайдиган дз қоришиғи артикуляцияси ҳақида ҳам юқоридаги фикрларнигина айтиш мумкин.

Ўзбек тилидаги мавжуд қоришиқларнинг артикуляция ўрни фақат тил олдида. Улар бошқа артикуляция ўрнида ҳам шаклланади. Масалан, немис тилида лаб=лаб артикуляция ўрнида ҳосил бўладиган pf аффрикати бор: apfel. Лекин ўзбек тилида фақат юқоридагиларнинг ўзидир.

3= жадвал

Консонантлар таснифи

Артикуляция усули	Артикуляция ўрни	Лаб консонанти		Тил консонанти				Бўғиз консонанти
		лаб=лаб	лаб=тиш	тил олди	тил ўрта	тил орқа	чуқур тил орқа	
Портловчи консонантлар		б/п		д/т		г/к	қ	
Сирғалувчи консонантлар		в/ф						
Шипилдоқ консонантлар			в/ф		з/с	ж/х	ч/х	п
Аффрикат консонантлар					ш/ш			

Диогнал чизиқча устида жарангли oa тагида жарангсиз консонантлар кўрсатилди.

Жадвалга эътибор берилса, яна бир қонуният эътиборга ташла-
ниши мумкин. Ҳз сўзларда қўлланадиган товушлар асосан лаб=лаб,
тил олди, чуқур тил орқа артикуляция Уринларида ҳосил қилинади.
Тил ўртада сирғалувчилар, тил орқада портловчилар юзга келади.
Портловчилар учун лаб=тиш ва тил ўрта, сирғалувчилар учун лаб=
тиш ва тил орқа артикуляция ўрни йўқ. Артикуляция ўринининг бун-
дай оралаб ўтиши муносабатда товушларни чалқаштирмаслик мажбури-
ятидан келиб чиққан бўлиши керак.

Консонантлар нутқ жараёнида ёндош товушлар билан ё акустик,
ё артикуляцион мослашиши, бир хиллашиши мумкин. Лекин ҳамма вақт
ҳам шундай бўлавермайди. У нутқ кечимида ҳеч қандай таъсирга бэ-
рилмаслиги ва барча хусусиятлари сақлангани ҳолда қўлланавериши
ҳам кузатилади. Бунда у ўз қобили билан қўлланади. Уни эса тил-
шунослиқда аспирация деб аталади.

Аспирация консонантнинг нутқ кечимида тугалланма билан қўллан-
ниши бўлиб, бу тугалланма товуш пайида ҳосил бўлган ҳаво тебран-
нишидан иборат. Бунда мускул зўриқуви бўлмагани ҳолда товуш пай-
лари ораллиги тораяди. Наҳас бу торайган оралиқдан чиқар экан, то-
вуш пайларини тебратмай, ўчи тебраниб чиқиб келади, У мана шу
ҳаво тебранишидир. Аспирация ҳамма вақт ундошдан кейин унлигача
бўлган оралиқда қайд этилади.

Аспирация асосан жарангсиз портловчи консонантлардан кейин
кузатилади. У шу консонантларнинг сўздаги ўрнига қараб турли чў-
зиқликда бўлади. Сўзнинг сўнгги товушида аспирация анча чўзиқ ке-
лади. У ҳатто 90-100 м/сек. чўзиқликда келиши ҳам мумкин. Масал-
лан: тут', кеч', чўп', тук', туқ' каби сўзларнинг охири ундошдан
кейинги аспирация анча чўзиқ. У сўзнинг биринчи товушидан кейин
нисбатан қисқароқ бўлади. Масалан: ч'ок, т'ок, п'ул, қ'ул каби
сўзларнинг биринчи ундошдан кейинги аспирация сал қисқароқ,
25 м/сек дан 75 м/сек гача кузатилади. Унлиро жарангсиз портлов-
чи консонантлардан кейин аспирация деярли кузатилмайди. Агар у
бўлса ҳам, 5-10 м/сек дан ортик бўлмайди. Бу консонантнинг жаранг-
ли бўлишга мойиллиги, тебраниш микдорининг камашиши, кучсизланиши
билан изоҳланади.

Аспирация бўгин ургуси билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ҳол-
да амалга олади.

СИЛЛАБИКА

Фонетиканинг силлабика баҳсида бугин, унинг типлари, турлилиши ҳақида фикр юритилади, яъни унинг объекти бугин бўлади. Бугин эса ранг=баранг изоҳларга эга.

Бугин нима?

Бугинни тилшуносликда турли экстроллингвистик нуқтаи назарлардан изоҳлашга ҳарака қилинган. Улар қуйидагича:

1. Экспиратор назарияда бугинни нутқнинг ҳар нафас зарбида талаффуз этилувчи қисми, деб изоҳланади. Бу назария XIX аср немис лингвистлари томонидан илгари сурилган бўлиб, янги тилшуносликда Стетсон (1951 йил) каби тилшунослар ҳам унга қўшилганлар. Бироқ бу назария экспериментал фонетистлар томонидан оқланмади. Чунки нутқ талаффузидаги зарблар миқдори билан бугинлар миқдори ҳамма вақт ҳам бир хил чиқмайди.

2. Сонорлик назариясининг асосчиларидан бири дагчан лингвист Есперсендир. У товушларни товушланиш баландлигига қараб классификация қилган. Товушланиш баландлиги товушларнинг акустик сифатига қараб белгиланади. Яъни жарангсизлардан жаранглилар, жаранглилардан сонорлар ва ҳаммасидан унлилар ҳам оғизнинг қанчалик очилишига қараб товушланиш баландлигига эга бўлади. Бу қарашга кўра фақат унлиларгина эмас, сонорлар ҳам нутқдаги товушларнинг баландлигини шакллантириши ва бугин ажратиши мумкин. Бу нуқтаи назар айрим европа тилларига хос бўлиб, уни ўзбек тилига тадбиқ этиб бўлмайди. Ўзбек тилида эса товушланиш баландлиги ҳамма вақт нутқдаги унлига тўғри келади. Нутқда икки унли ёнма-ён қўлланиши ҳам мумкин. Сонорлик назариясига кўра бу икки унли бир товушланиш баландлиги ҳисобланиб, уни бир бугинда деб қараш керак бўлади.

3. Артикуляцияда мускулларнинг кучланиши турличалигига ҳам асосланиб, бунда нутқ оқимидаги товуш қаторининг изчил ҳолатда кучланиши ва бўшаши назарда тутилади. У дастлаб 1929 йил француз лингвисти М.Граммон томонидан илгари сурилиб, Д.В.Шерба уни тараққий эттирган.

Нутқ оқимининг бир бўлаги кучланиш билан бошланади ва кучсизланиш билан тугайди. Марказида маълум товуш бўлиб, уни бугин ясовчи товуш деб қаралади. У маълум даража чўзилиш имконига эга. Масалан, спорт сўзининг о товуши бугин ясовчи ва унинг олдида

келган сп товуш занжири, кетидан келган рт товуш занжири бугин ясамайдиган товушлардир.

Бугин ясамайдиган товушлар одатда ундошлардан иборат бўлади. Бугин даярли шу ундошлар занжирида ажралади. Ундошлар эса уч кўринишда учрайди: а) кучли бошланувчи ундошлар. Бунда улар кучли бошланади ва кучсизланиб тамомланади. Улар бугиннинг унлисидан кейин келади. Шунинг учун бугин унлисидан кейин талаффуз кучсизланиб боради. Масалан, ур=, ол=, от=, ўт=, ой= ва ҳоказоларда; б) кучли туговчи ундошлар. Бунда улар кучсиз бошланади ва кучайиб тугайди. Улар бугин унлисидан аввал келади. Масалан, ма=, де=, ю+ра+ди ва ҳоказоларда; в) икки баландликка эга ундошлар. Бунда улар кучли бошланиб, кучли тугайди ва оралигида қандайдир пасайиш кузатилади. Бундай ундошлар чўзиқлик хусусиятига эга бўлиб, ҳамма вақт унлилараҳо ҳолатда қўлланади. Улар бугиннинг бўлиниш ўрнига тўғри келиб, бугин чегараси унинг кучсизланган ўрнида бўлади. Кучли бошланган қисми аввалги бугиннинг ауслаути (сўнгтовуши), кучли тугалган қисми кейинги бугиннинг анлаути (олдтовуши) ҳисобланади. Масалан, кар+ра, қат+тиқ, ис+сиқ, оп+пок ва ҳоказоларда. Бу товушлар тилшуносликда геминат дейилади.

Тилшуносликнинг энг сўнгги қараши нутқни бугинларга ажратишда шу учинчи назарига, яъни мускулларнинг кучланиши турлилигига асосланган назарияга таянади. Уни акустик=артикуляцион нуқтаи назардан ҳарактерлайди. Бу эса ўзбек тилшунос олими А.Р.Руломоовнинг бугин нутқнинг бир нафас тўлқинида айтиладиган қисмидир, деган фикрига ҳам мос келади. Чунки нафас тўлқини артикуляция кечимига қараб мос ҳолатда берилади. Унинг тўлқини нутқнинг ҳар бир бугинига мутаносиб бўлади.

Бугин тузилиши

Бугиннинг марказида унли товуш бўлади. Шунга кўра бугин уч қисмга бўлинади: а) бугин боши – бугин ясовчи товуш баландлигига чечак бўлган қисм; б) бугин маркази, ёки баландлиги – бугин ясовчи товуш баландлигидан кейинги қисм. Бугин баландлиги унли товушдан иборат бўлиб, бугин боши ва охири эса ундош товушлардан таркиб топади.

Бугин боши ва охири нўлга тенг келиши ҳам мумкин. Масалан, ма+ма, э+э, ал+да каби сўзларнинг биринчи бугинида бугин боши, иккинчи бугинида бугин охири нўлга тенг. Ўзбек тилидаги ўз лек-

сикага оид сўзларнинг фақат биринчи бўғинининг бўғин боши нулга тенг бўлади. Бўғин охирининг нулга тенг бўлиши учун бундай чегара йўқ. Ўзлашган лексикага оид сўзларнинг кейинги бўғинларида ҳам бўғин боши нулга тенг бўлиши кузатилади. Масалан, санъ+ат, хайъ+ат, ал+те+бра+иқ, кало+ид, але+ут сўзларидаги каби.

Ўзбек тилининг ўз сўзларида бўғин боши фақат бир ундодан иборат бўлади. Масалан, те+рак+э р, ча+ка+дақ каби сўзлар бўғинидагига ўхшаш. Ўзлашган қатламдаги сўз бўғинларининг бўғин боши бирдан ортиқ ундодан иборат бўлиши ҳам мумкин. Яъни: трак+тор, спринт, приз ва ҳоказоларда. Ўзбек тилининг барча қатламларига оид сўзлар бўғинининг бўғин охири бир ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан, орт+қиç, зирк+дик, торт, рак сўзларининг бўғинларидаги каби.

Нутқнинг бўғинга ажралиш хусусиятлари

Нутқни бўғинга ажратиш одатда сўз доирасида ўзгарилади. Лекин ўзбек тилидаги ўз сўзлар билан ўзлашган лексикага оид сўзлар бўғинларини ажратиш икки хил характерда. Ўз лексикага оид сўзларни бўғинга ажратиш анча қулай, стабил қонуниятлар асосида бўлиб, ундан четга чиқиш ҳоллари учрамайди. Аммо ўзлашган лексикага оид сўзларни бўғинга ажратиш эса анча қийин. Шунинг учун аввал ўз лексикага оид сўзларнинг бўғинга ажралишини кўриб чиқамиз.

Ўзбек тилининг ўз сўзларидаги фақат биринчи бўғингина бўғин бошига эга бўлмаслиги, яъни унли билан бошланиши мумкин. Масалан, ил+га+ри, о+та, ол+ди ва ҳоказо сўзларнинг биринчи бўғини каби. Ундан қолган барча бўғинлар бўғин бошига эга бўлади. Ўқоридаги мисолларнинг биринчи бўғинидан қолган барча бўғинлари шундай. Ўз сўзларнинг биринчи бўғини бўғин бошига эга бўлмаслиги унинг ўзгаги V ёки V+K ёки V +K+K тузилишига эга бўлиши билан боғлиқдир. Туркологларнинг қайд этишича, бундай тузилишли ўзак морфемалар тарихий тараққиёт натижасида ўз анлаутини йўқотган. Аслида улар ҳам ундод билан бошланган туб сўзлар бўлиши керак. Яъни тарих нуқтаи назаридан ўзбек тилининг ўз сўзларида бўғин боши бор эди.

Ўзбек тилининг ўз сўзлари бўғинга ажралиши ҳам сўзлар бўғинининг шу хусусиятига асосланади.

Демак, кўп бўғинли сўзларнинг икки унлиси орасида нечта ундод келса ҳам, бир ундод билан кейинги бўғин бошланади ва шу ундод шу

30
Бўгиннинг бўгин бошиси бўлиб қолади. Масалан, чо+па+дй, ор+тиқ, сурт+кич ва ҳоказоларга эътибор беринг.

Агар унлилараро ундош геминат бўлса, геминатнинг талаффузда кучсизланган уридан бўгин ажралади. Шунинг учун ҳам геминатлар графикада такрор ҳарф билан қайд этилади. Масалан, кат+та, ис+сиқ, тиз+за.

Куп бўгинли сўзларнинг икки унлиси ўртасида икки ундош келиб, бу ундошларнинг иккинчиси я, ю, е, ё каби графемаларда қайд этилувчи й харанглисидан ибора бўлса ҳам, бундай уринларда қатор ундошнинг ўртасидан бўгин ажралади. Масалан, оқ+ем, муз+ё+рап, дон+юк+ла+гич сўзларидаги каби.

Ўзбек тилининг ўзлашган лексикасига оид сўзларнинг бўгинга ажралиши икки нуқтаи назардан таҳлил этилади: 1) шарқ тилларидан ўзлашган қатла. бўйича; 2) рус тили ва рус тили орқали ўзлашган қатлам бўйича.

Шарқ тиллари: эроний ва араб тилларидан ўзлашган қатламга оид сўзларнинг бўгинга ажралиши ўз сўзларнинг бўгинга ажралишидан даярли фарқ қилмайди. Айниқса, эроний тиллардан ўзлашган қатламга оид сўзларнинг бўгинга ажралиши ўз қатламга оид сўзларнинг бўгинга ажралиши билан айнан бир хил. Араб тилидан ўзлашган сўзларда фарқлар бор: ундош унлилараро кейинги бўгиннинг бўгин б ш и эмас, балки аввалги бўгиннинг бўгин охири вазифасини бажаради. Масалан, санъ+ат, ҳайъ+ат, бидъ+ат.

Араб тилидан ўзлашган оўзларда яна сўзнинг биринчидан сўнгги бўгинининг бўгин боши нулга тенг ҳолда ажратилиши, шунингдек, бунга сўзда қатор унли қўлланганлиги сабаб булиши ҳам мумкин. Масалан, му+ат+тар, му+ал+лақ, ма+о+риф, мат+ба+а.

Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзларнинг бўгинга ажралиши асосан қуйидагича:

1. Сўзларда унлилараро ундошлар бўлса, бунда ҳамма вақт бўгин уша ундошдан аввал ажратилади. Масалан, де+ду+тат, гэ+ле+гат, са+лат, ра+ма, за+ём, ра+дон ва ҳоказо сўзлардаги каби.

2. Сўзлардаги унлилараро икки ундош бўлиб, уларнинг аввалгиси й харанглиси бўлса, бўгин ундан кейин, яъни шу ундошлар ўртасидан ажралади. Масалан, сой+ног, ча+нка, қой+ка, дў+нка. Агар унлилараро икки ундошнинг кейингиси сонорлардан бири ёки й харанглиси бўлса, ундошларнинг иккинчи ҳарф кейинги бўгиннинг бўгин бошиси сифатида ажралади. Масалан, э+ва+й+он, ру+ног, ма+гич ва. Агар ун-

лилараро қуш ундош икки жарангсиз ёки икки сонор ёчи биринчиси сонор ва иккинчиси жарангсиз келиб, аввалги унли урғу олган бўлса, бугин қуш ундош уртасидан ажралади. Масалан, оп+тд+қа, ар+ми+я, кар+та, бом+ба. Агар худди шундай қуш ундош келиб, кейинги бугинда урғу келса, қуш ундош кейинги бугиннинг бугин бошиси сифатида қолади. Яъни, о+пти+ка, ка+рто+граф, а+рме+ец. Унлиллараро ундош геминат бўлса, ўз сўзлардаги каби бугин ажралишини кўриш мумкин: вил+да, гам+ма, сум+ма ва ҳоказо.

3. Агар сўз унлилағи уртасидаги ундошлар миқдори иккидан ортиқ бўлиб, урғу аввалги унлиг тушса, ундошлардан биринчиси у билан бир бугин қурилмасига киради ва бугин охири вазифасини бажаради. Қолган ундошлар кейинги бугиннинг боши вазифасини ўтайди. Масалан, Смо+ден+ский, зем+ство, гал+стук, ганг+стер. Агар урғу кейинги бугинларда бўлса, қатор ундошларнинг ҳаммаси кейинги бугиннинг боши вазифасини бажаради. Масалан, ра+зряд, ра+строя+та, га+стрит.

4. Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар таркибида унлилар қатор қўлланганлигини ҳам кузатиш мумкин. Бундай ҳолларда бугин унлилар уртасидан ажратилади. Масалан, а+э+ро+план, го+ал+ро, ма+дму+а+зел.

Бугинларнинг тузилиш таркибига қура турлари

Ўзбек тилида бугинларнинг тузилиши кўпинча туб сўзлар тузилишига тенг келади. Буни ўзлашган сўзлар тоирасида ҳам кўриш мумкин. Ўз лексикага оид туб сўзларнинг бугинга тенг келган уринларида бугин тузилиши таҳлил этилар экан, унинг турлари унча кўп эмас. Ўзлашган лексикага оид туб сўзларга тенг келган бугинларнинг эса тузилишига қура турлари нисбатан кўпроқ. Шунинг учун уларни алоҳида=алоҳида ўрганамиз.

Ўз лексикага оид туб сўзларга тенг бугинларнинг тузилишига қура турлари қуйидагича:

1. Бир товушдан иборат сўз – бугинлар. Улар фақат бир унлидан таркиб топади. Масалан, а сўроқ юкласи, у кўрсатиш олмоши, а, и, э каби ундов сўзлар фақат унли ёр. али ифодаланган бир бугинли сўзлардир.

2. Икки товушдан иборат сўз – бугинлар. Улар бир унли ва бир ундошдан таркиб топиб, икки турга бўлигачи.

а) к+v тузилишг бугинлар. Масалан, уз лексикага оид ма=, де=, е= феъллари, форсчадан узлашган до ундов сузи, на боғловчи- си, до сифати; арабчадан узлашган ва боғловчисини курсата оламыш.

б) v +k тузилишли бугинлар. Масалан, уз лексикага оид от=, од, ил=, эз=, эк=, из, уч= эроний тиллардан узлаштирилган об, он, ор, уд каби сўзлар.

3) уч товушдан тузилган сўзга тенг бугинлар. Улар бир унли ва икки ундощдан таркиб топиб, уч турга бўлинади.

а) v+k+k тузилишли бугинлар. Масалан, уз лексикага оид орт, арч, ост, эри; араб тилларидан узлашган ишқ, адл, акд, илм, ирс, азм, узр каби; эроний тиллардан узлашган арк, ашк, илк, унс, уфқ каби; рус тилидан ва рус тили орқали Европа тилларидан узлашган акт, альт, ирс, экс каби сўзларни курсатиш мумкин.

б) к+v +k тузилишли бугинлар. Уз лексикага оид, масалан, тис, тий, тик, тил, тин, тиш, тиқ; араб тиллардан узлашган нур, сир, даф, важ каби; эроний тиллардан узлашган нон, нар, кар, кал, зиқ, боғ, гуд; рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан узлашган зал, фак, газ, пар, бас, вал каби сўзларни курсатиш мумкин.

4) Тўрт товушдан тузилган сўзга тенг бугинлар. Улар бир унли ва уч ундощдан таркиб топиб, икки турга бўлинади.

а) к+v+k+k тузилишли бугинлар. Масалан, уз лексикага оид кўрк, тарк, тинч, янч, санч, торг, қирқ; арабчадан узлашган хусн, кадр, оадр, расм, нақш; эроний тиллардан узлашган қант, гушт, банд, даст, панж, ганж каби; рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан узлашган метр, гетр, парк, гипс, кедр, кадр каби сўзлар.

б) к+k+v +k тузилишли бугинлар. Рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан узлашган сўзлар ичида бор. Масалан, клеј, кран, драг, граф, грим, дзот ва ҳоказолар.

5. Беш товушдан таркиб топган сўзга тенг бугинлар. Улар бир унли ва тўрт ундощдан таркиб топиб, уч турга бўлинади.

а) к+v +k+k+k тузилишли бугинлар. Фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан узлаштирилган қатламдагина учрайди. Масалан, текст, теобр, боршч, контр, пункт, фильм ва ҳоказолар.

б) к+k+v +k+k тузилишли бугинлар. Фақат рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан узлашган қатламда бор. Масалан, бюст, спирт, кварц, спорт, старт, стенд, трест ва ҳоказолар.

в) к+k+k+v +k тузилишли бугинлар. Фақат рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан узлашган қатламдагина бор. Масалан,

взвод, взнос, плюс, пляж, сквер, склад, ствол ва ҳоказолар.

6. Олти товушдан тузилган сўзга тенг бўғинлар. Улар бир унли ва беш ундошдан таркиб топиб, фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган қотламдаги сўзлар доирасида учрайди ва икки турчага бўлинади:

а) $k+k+v+k+k+k$ тузилишли бўғинлар. Масалан, спектр, сфинкс сўзи шундай бўғиндан иборат.

б) $k+k+k+v+k+k$ тузилишли бўғинлар. Масалан, спринт сўзи шундай бўғиндан иборат.

Ўқорида сўзга тенг бўғинлар тузилиши ҳақида тўхтаб ўтдик. Кўп бўғинли сўзларда эса бўғинларнинг тузилиши турлари нисбатан кўпроқ бўлади.

Бир ёки икки товушдан иборат бир бўғинли сўз қандай тузилишга эга бўлса, кўп бўғинли сўзларда ҳам худди шундай тузилишли бўғинларни кўплаб учратиш мумкин. Масалан:

1. v тузилишли бўғин: о+дим, э+лак, и+як, а+ро+стат ва ҳоказо.

2. $v+k$ тузилишли бўғинлар: ал+да, ил+моқ, ас+та, ил+миш, об+ном, эс+киз ва ҳоказо.

3. $k+v$ тузилишли бўғинлар: ма+на, да+да, ки+тоб, да+ра, ту+шик, фо+не+ти+да ва ҳоказо.

Уч товушдан тузилган бўғинларнинг $v+k+k$ ва $k+v+k$ тузилишда турлари бир бўғинли сўзларда бўлганидай кўп бўғинли сўзларда ҳам бор. Масалан: а) орт+гир, ост+дик, банд+ли, йис+дан; б) тив+за, тид+чи, нур+ли, сир+ли, зик+на, боғ+бон ва ҳоказолар каби. Кўп бўғинли сўзларда эса $k+k+v$ тузилишли турлари ҳам учрайди. Масалан, кри+стал, бло+ка+да, блу+за, кли+ни+ка, мие+ма, ске+лет ва ҳоказо сўзларнинг биринчи бўғини каби.

Тўрт товушдан тузилган бўғинларнинг $k+v+k+k$ ва $k+k+v+k$ тузилишда турлари бир бўғинли сўзларда бўлганидай кўп бўғинли сўзларда ҳам учрайди. Масалан: а) тинч=дик, санч=ки, нақш=ди, пай=ванд, қо+балёт, ди+серт; б) кри+стал, три+фтонг, мон+тер ва ҳоказолар каби. Тўрт товушдан тузилган бўғинларнинг $k+k+k+v$ тузилишли турлари ҳам бўлиб, улар фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган кўп бўғинли сўзларда учрайди. Мамрон, скле+роз, скре+пер, слю+да, флг+гер, стра+те+тик ва ҳоказо.

Беш товушдан тузилган бўғинларнинг $k+v+k+k+k$, $k+k+v+k+k$

ва к+к+к+у+к т, зилишли турлари ҳам бир бўгинли сўзларда бўлганидай кўп бўгинли сўзларда ҳам учрайди. Масалан, а) ре+естр, э+пи+центр, ци+линдр; б) лин+гвист, сол+дукс, кло+ро+пласт, центри, с, ди+вист; в) ма+ги+страль, ра+страт, скреп+ка, скрип+ка, справ+ка, стрел+ка ва ҳоказолар каби. Бундай тузилишли бўгинлар ўзбек тилида фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар таркибида учрайди.

Беш товущдан тузилган бўгинларнинг к+к+к+к+у тузилишли турлари ҳам бўлиб, улар ҳам фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган кўп бўгинли сўзларда учрайди. Масалан, ве+мство, де+кстро+ва ва ҳоказолар.

Олти товущдан таркиб топган бўгинларнинг к+к+к+у+к+к тузилишли тури бир бўгинли сўзларда бўлганидай кўп бўгинли сўзларда ҳам учрайди. Масалан, ги+рлянд сўзида.

Кўп бўгинли сўзларда олти товущдан таркиб топган бўгинларнинг яна к+к+к+к+у+к тузилишли тури ҳам учрайди. Бироқ у ё сўнги бўгин сифатида келади, ё унинг сўнги товуши сонор, й маранглиси. Иккинчи унли кабилардан бири бўлади. Масалан: де+кстрин, де+стриль+яч ва ҳоказо. Олти товущдан тузилган бўгинлар ҳам фақат рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларга хосдир.

Бўгинларнинг тузилиш хусусиятига кўра турлари

Ўзбек тилидаги сўз бўгинлари, тўғрироғи, нутқ бўгинлари турлича тузилишга эга. Бўгинлар тузилиш турли нуқтаи назардан турли турларга бўлинади. Бу нуқтаи назарлар бўгиннинг 1) тузилиши, 2) акустикаси, 3) чўзиқлиги кабилар.

Бўгинлар тузилишига икки нуқтаи назардан қаралади: а) бўгин боши нуқтаи назари; б) бўгин охири нуқтаи назари.

Бўгинлар бўгин боши нуқтаи назаридан икки турга бўлинади: очиқ бошланган бўгинлар, ёпиқ бошланган бўгинлар.

Очиқ бошланган бўгинларнинг бўгин боши бўлмайди, яъни бўгин унли билан бошланади. Масалан, ол+т, ил+гак, ор+гил каби сўзларнинг биринчи бўгини шундай. Бундай бўгинлар ўзбек тилининг ўз лексикасидаги сўзларнинг 1 қат биринчи бўгинида келади. Ўзлашган лексикадаги сўзларнинг эса иккинчи бўгинларида ҳам очиқ бошланган бўгин учраши мумкин. Масалан, о+а+ис сўзида.

Ёпиқ бошланган бўгинлар сўз бошига оғиқ бўлади, яъни бўгин унли билан бошланади. Масалан, ор+гил, ор+гил, ор+гил каби.

Бугинлар бугин охири нуқтаи назардан икки типга бўлинади: очик бугин, ёпиқ бугин.

Очиқ бугинларнинг бугин охири бўлмайди, яъни унли билан тугаган бўлади. Масалан, да+ла, ма+са+ла, қи+я, дра+ма, ме+та+фо+ра каби.

Ёпиқ бугинлар бугин охирига эга бўлади, яъни у ундош билан тугайди. Масалан, пас+порт, гип+тин, нон+вой, нақ+қош каби.

Бугинлар ўз тузилишидаги шу икки хусусиятга кўра қуйидаги турларда бўлади:

1) очик бошланувчи очик бугин. Масалан, а+на, о+да, и+диқ каби сўзларнинг биринчи бугини шундай.

2) очик бошланувчи ёпиқ бугин. Масалан, ол+тин, ил+гак, ас+лиғ, арс+лон каби сўзларнинг биринчи бугини шундай.

3) ёпиқ бошланувчи ёпиқ бугин. Масалан, бар+моқ, қий+пиқ, қод+ҳоз, нон+вой, рас+сом каби сўзларнинг барча бугини шундай.

4) ёпиқ бошланувчи очик бугин. Масалан, да+ла, қо+ра, са+ра, гу+ва+ла, ре+во+лю+ци+я каби сўзларнинг барча бугини шундай.

Бугинлар акустик нуқтаи назаридан ҳам турларга бўлинади. Бунда бугиндаги унли ва ундошларнинг ўрнашиши тартиби роль ўйнайди. Унли ва ундош товушлар таркибида, бизга маълумки, ун ва шовқин миқдори турличадир. Агар уларни балли шкала бўйича ҳисобласак, унлилар 4 балл, сонорлар 3 балл, жаранглилар 2 балл, жарангсизлар 1 баллдан белгиланади. Шунга кўра бугин товушларини тавсифласак, бугинлар турли турларга бўлинади. Албатта, бунда бугиннинг боши ва охири эътиборда тutilади.

1) силлиқ (бугин боши ва охири йўқ, кесилган ҳолатда). Масалан, а+э+ро+план сўзининг биринчи ва иккинчи бугини шундай;

2) кучаювчи (ёпиқ бошланувчи очик бугин типлари эътиборда тutilади). Масалан, ма=, де=, шу=, бу= сўзларини таркиб топтирган бугин шундай;

3) пасаявчи (очик бошланувчи ёпиқ бугин типлари эътиборда тutilади). Масалан, от, од, ит, эт каби;

4) кучаювчи-пасаявчи (тула, яъни ёпиқ бошланувчи ёпиқ бугин, боши ва охири енгил типлари эътиборда тutilади). Масалан, кўз, нон, бир, тур каби.

Шуни ҳам айтиб утиш керакки, бри+га+дир сўзининг биринчи бугини ҳам кучаювчи бугин деб қаралади. Аммо унинг бугин боши икки ундошдан иборат. Шунга қарамай, улар балли шкаласига кўра ҳар хил

яъни 234 деб олинади. Унда товушлар кучайиб борганлиги кузатилади. Шунга ўхшаш орт сўзида таркиб топган бўгин ҳам пасаявчи хисобланиб, унинг товушлари балли шаласи 43I ни кўрсатади. Фронг сўзида таркиб топган бўгин кучаявчи=пасаявчи бўгин бўлиб, унинг товушларида ифода топган баллар қуйидагича жойлашган: I343I Шулар қатори шта+пель сўзининг биринчи бўгинини кучаявчи деб бўлмайди. У тегиб кучаявчи бўгин деб қаралади. Чунки унинг товушлари балли II4 ҳолатидадир. Шунга ўхшаш орт сўзини таркиб топтирган бўгин ҳам тегиб пасаявчи деб қаралади. Чунки унинг товушлари балли 4II ҳолатида жойлашган. Штифт сўзида таркиб топган бўгин эса тегиб кучаявчи=пасаявчи бўгин бўлиб, унинг баллари системаси II4II деб олинади.

Бўгинлар чўзиқлиги нуқтаи назаридан ҳам икки турга бўлинади: чўзиқ бўгинлар, қисқа бўгинлар.

Чўзиқ бўгин одатда ёпиқ бўгинларнинг ҳаммасидан иборат бўлади. Масалан, юр, нон, от, оқ, юрт, сирт сўзларидаги мавжуд бўгинлар чўзиқдир. Очиқ бўгинлар деярли қисқа бўгин бўлади. Масалан, да+ла+да, хи+ра, қу+ра каби сўзларнинг бўгинлари очиқлиги учун ҳам қисқадир. Чўзиқ бўгин нутқга алоҳида талаффуз қилинади. Қисқа бўгин нутқдаги талаффузида кейинги бўгин билан қўшиб юборилади. Масалан, қолҳоз даласи бирикмасидаги I- ва 2- бўгин ўзиқ, улар алоҳида талаффуз қилинади, 3- ва 4- бўгин эса қисқа, улар 5- бўгинга қўшиб талаффуз этилади.

Чўзиқ бўгин фақат ёпиқ бўгиндан иборат эмас. У очиқ бўгин бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бунда очиқ бўгин унлиси чўзиқ бўлиши керак. Масалан, тарих сўзининг I- бўгини очиқ, лекин чўзиқ. Чунки унинг унлиси чўзиқдир. Сўзларнинг сўнгги бўгини очиқ бўлса ҳам, одатда чўзиқ бўлади. Чунки ўзбек тилида сўзнинг сўнгги бўгинига лексик ургу тилади. Л.В.Шербанинг таъбирича, ургули бўгиннинг унлиси яна ярим хисса чўзиқ талаффуз этилади. Масалан, Кўзларимга қеча тонг отгунча уйқу келмади (Навоий). Бу мисрада и 4 =, I2 =, I5= бўгинлар очиқ бўлса ҳам, чўзиқдир.

Бўгин ва хижо

Хижо сўзи бўгин сўзнинг тижик тилидаги вариантыдир. Аммо ўзбек тилида хижо сўзи шу маъноси билан қўлланмайди, балки атама сўзида адабийтўшунсалик атамашўснолигидан ўрин олган. Бу атама классик адабиётда шўриятдаги вази ўлчови сўзидан иборат бўлади.

Албатта у бугин атамасида ифодаланган тушунчадан гамоман бошқа тушунчани билдирмайди. Ҳижо ҳам, турган гапки, бугинга асосланган, бироқ шеърийтдаги айрим назик талаблар ҳисобига кўра ўзига хос фарқлар билан шаклланган. Турғироғи, узбек шеърийтига тил хусусияти ҳаётидан мос бўлмаган аруз вазнининг кириб келиши тилдаги мавжуд бугин хусусиятини ҳам унга мослаштириш мажбуриятини юзига келтирди. Натижада, аруз вази таллоларини қондириш учун узбекча сўз бугинларини арабча сўз бугинлари асосида яратилган ўлчовга мослаштириб, шеърийтда қўллаш пайдо бўлди. Мана шу аруз вазида қўлланадиган, арабча сўз бугинлари асосида яратилган ўлчовга мослаштирилган узбекча сўз бугинлари адабиётшунослида ҳижо атамаси билан аталади. Шунинг учун ҳам, араб тилидан ўзлашган сўзлар узбек шеърлари томонидан аруз вазида қўлланар экан, бугин хусусияти бирор ўринда ҳам бузилмайди.

Ўзбек тилида бугинларни ҳижога ўтказиш, турган гапки, палапартиш, турғи келганча олиб борилмайди. Бу ҳам нутқдаги мавжуд бугинларнинг маълум турлари доирасида, маълум имкониятлардан четга чиқмаган ҳолда бўлади. Албатта, унда лексик бирликларнинг маъносига ҳилоф қилмасли ва грамматик қонуниятларга путур этказмаслик масалалари ҳам ҳисобдан четда қолмаган. Чунки лексик birlik ва грамматикада фонетика ҳал қилувчи воситадир. Бунга риоя қилмаслик нутқнинг вазифасини йўққа чиқарган бўларди ва аруз вазидаги шеърийтни яроқсиз бир ҳолатда шакллантирарди. Бошқача қилиб айтганда, у бичиқчи томонидан бузиб қирқилган матога айланиб қоларди.

Ҳижо бугиндан қуйидаги ўринларда фарқланиши кузатилади.

1. Ҳижода қатор ундош қўлланмайди. Бугинда эса қатор ундош келиши мумкин. Шундай ўринда бугин ҳижо талабига мослаштирилади.

2. Ҳижода чузиқ унли бўлса, у очиқ ҳолда келади. Бугин эса чузиқ унли билан ёпиқ ҳолда келиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда ҳам уни ҳижо талабига мослаштирилади.*

3. Бугиндаги айрим тил орқа унлиларини сунъий чузиқлик бериб, ҳижо талабига мослаштириш мумкин.

Мана шу имкониятларни қуйида алоҳида ўрганиб чиқишга ҳаранат қиламиз.

Бугиндаги бугин охири вазифасида келган қатор ундошнинг кейингиси ҳисобида қисқа ҳижо ҳовил қилиниб, у ҳижо билан мослаштирилади. Масалан: Зулм сари ту ти ва лекин йўлинг (Навоий). Бу

мисрадаги зудм сўзи, бир бугин бўлгани ҳолда, зуд+м ҳолида чўзиқ ва қисқа ҳижо сифатида қўлланган. Бундай тузилишли бугин сўз уртасида қайд этилса ҳам, у икки ҳижога бўлинади. Масалан, Айдар яни назмда доно писанд (Навоий). Бу мисрадаги назмда сўзи, икки бугин бўлгани ҳолда, наз+м+да ҳолида бир чўзиқ ва икки қисқа ҳижо сифатида қўлланган. Агар бундай тузилишли бугин мисра охирида келса, у ўзгарилмас чўзиқ ҳижо сифатида қўлланаверади. Масалан, юқоридаги мисра охиридаги писанд сўзи икки бугин (пи+санд) дан иборат. Унинг иккинчи уғини охири қатор ундошлидир. У мисрада ўзгарилмас чўзиқ ҳижо сифатида қўлланган. Бир бугинли сўз қатор ундошга эга ауслаутли (сўнгги товушли) бўлса, у билан сандки (қушиб талаффуз этилган) ҳолатдаги кейинги сўз аглаути (бош товуши) унли бўлганда, қатор ундошнинг кейингиси шу сўз бугини схири ҳисобланмади. У кейинги сўзнинг биринчи бугини боши бўлади. Бу ҳолда бугин билан ҳижо мос келади. Масалан: Лаъли майи ақлни маст айласа (Навоий). Бу мисрадаги маст айласа биринчиси мас+тай+ла+са наби бугинларга бўлинади. У ҳижоларга ҳам худди шундай ажратилади.

Очиқ бугинларнинг унлиси чўзиқ бўлса, шу бугин чўзиқ бўлганидай, ҳижо сифатида ҳам чўзиқ қўлланади. Масалан: Сўздан агар айласа хомуш лаб (Навоий). Бу мисрадаги хомуш сўзининг биринчи бугини очиқ, аммо унлиси чўзиқ бўлгани учун, бугин ҳам чўзиқдир. Бу ҳижо учун ҳам мос ҳисобланади. Агар чўзиқ унлига эга бугин ёпиқ бўлса, бугин охири бўлган ундошни қисқа ҳижо сифатида ажратиб қўллаш зарурати туғилади. Масалан, юқоридаги хомуш сўзининг кейинги бугини унлиси чўзиқ ва унинг учун сўз ауслаути қисқа ҳижо сифатида қўлланган. Сўз эса икки чўзиқ ва бир қисқа ҳижога, яъни хо+му+ш ҳолида ажратилган. Бундай бугиннинг бугин охири сўз уртаси қўлланган тақдирда ҳам, у қисқа ҳижо сифатида ажратилмади. Масалан: Форси булди чу аларга адо (Навоий). Бу мисрадаги форси сўзи бир чўзиқ ва бир қисқа бугиндан иборат. Лекин чўзиқ бугиннинг унлиси чўзиқ бўлганлиги учун, бу сўз бир чўзиқ, икки қисқа (фо+р+си ҳолида) ҳижоларга ажратилиб қўлланган, яъни фор бугинининг бугин охири бўлган р сонори қисқа ҳижо сифатида олинган. Чўзиқ унлиси бўлган бугин мисра охирида қўллansa, у ўзгарилмас чўзиқ ҳижога тенг келади. Масалан: Леҳ сононинг даги бозори бор (Навоий). Бу мисрадаги леҳ ва бор сўзлари унлиси чўзиқ бўлган ёпиқ бугиндан иборат. Лекин биринчи сўзнинг ауслаути қисқа бугин

сифатида ажратилиб, ле+к ҳолатида чўзиқ ва қисқа ҳижо қилиб қўлланган. Кейинги бор сўзи эса мисра охири бўлгани учун бир чўзиқ-ҳижо сифатида қайд этилган. Бозори сўзининг бо бўғини чўзиқ унлига эга бўлса ҳам, очик бўлгани учун, чўзиқ ҳижо сифатида ўзгартиришсиз қўлланган.

Сандхи ҳолидаги икки сўзнинг биринчиси охиридаги бўгин чўзиқ бўлиб, чўзиқ унлига эгаллиги ҳолда иккинчиси бошидаги бўгин очик бошланса, бўгин билан ҳижо тенг ҳисобланади. Чунки бунда ҳам биринчи сў ауслаути кейинги сўзнинг биринчи бўғини боши сифатида қўлланади ва бу ҳижо далабига мос келади. Масалан: Ёйлибон ҳар бири ислом аро (Навоий). Бу мисрадаги ислом сўзлари сандхи ҳолатда қўлланиб, улар ис+ло+ма+ро ҳолатида бўгинга ажралади. Бу бўлиниш эса ҳижога бўлиниш билан бир хил.

Чўзиқ унлига эга ёпиқ бўгин логик ургу тушган сўзнинг ёни тақтдаги сўнгги сўзнинг охириги бўғини бўлса, бўгин охири бўлган ундошни ажратиш ҳижо талаби бўлмайди. Масалан:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар тизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш (Навоий).

Бу рубоийдаги шодмон, меҳрибон ва ошён сўзларига логик ургу тушган. Шунинг учун бу сўзларнинг чўзиқ унлига эга сўнгги бўғинлари ёпиқ бўлса ҳам, уларнинг ауслаути ажратилмаган.

Сўздаги бўгин ургусини кўчириш орқали маълум бўгин сифати ўзгартирилиши, яъни қисқа ҳижо чўзиққа айлантириб қўлланиши мумкин. Масалан, кеча сўзи икки очик, яъни қисқа бўгиндан иборат. У худди шундай ҳолатдаги ҳижо сифатида қўлланади. Масалан: Ҳар кеча бу ғабдат ила кунгача (Навоий). Бу мисрадаги кеча сўзи икки қисқа ҳижо сифатида берилган. Айрим ҳолларда бу сўзнинг лексик ургуси аввалги бўгинга сўнғий ҳолда кўчирилади. Бу ургули бўгин чўзиқ қўлланиши имконини беради. Масалан: Кеча келгумдур дебон, ул сарв гулдр келмади (Навоий). Бу мисрадаги кеча сўз ке+ча ҳолида чўзиқ ва қисқа ҳижо қилиб қўлланган. Ўқорида келтирилган Ёйлибон ҳар бири ислом аро мисрасидаги Ёйлибон сўзнинг биринчи ҳижоси чўзиқ қўлланиши ҳам қайд этиб ўтилган имконият билан боғлиқдир. Умман ургу олган бўгиндан кўпгина ўринларда чўзиқ ҳижо сифатида боғдаланлади. Масалан: Қоси келдимини дебонде ё килур (Навоий). Бу

мисрадаги қаддимни сўзининг сунгги бўғинига урғу тушган. Шунинг учун у очиқ бўғин бўлишига қарамай, чўзиқ ҳижо сифатида қўлланган.

Айрим очиқ бўғинлар унлисига сунъий чўзиқлик берилса, у чўзиқ ҳижо сифатида қўлланиши мумкин. Масалан: юқоридаги рубоийнинг Эл анга шафику меҳрибон булмас эмиш мисрасига эътибор берилса, унинг шафику сўзидаги иккинчи бўғини очиқ, яъни қисқа. Аммо унинг унлисини чўзиқ талаффуз этиш орқали, чўзиқ ҳижога айлантирилган. Бу имконият эса ҳамма бўғинларда ва ҳар қандай бўғиннинг унлисида бўлавермайди. Масалан, юқоридаги сўзнинг сунгги бўғини қисқа, лекин уни чўзиқ ҳижога айлантириш имкони булган ва ундан фойдаланилган. Унинг биринчи бўғини ҳам қисқа, бироқ уни чўзиқ ҳижога келтириб бўлмайди. Очиқ бўғинларнинг унлиси кўпроқ тил орқа бўлса, уни сунъий чўзиш ва чўзиқ ҳижони юзага келтириш имконияти бўлади.

Бўғинлардаги унлилар ўрнини алмаштириш ҳам қисқа бўғинни чўзиқ ҳижога ўтказиш имконини беради. Аммо бу имконият ниҳоятда чегараланган. Масалан, қола > қаро, ора > аро, сара > саро каби сунгги метатезалар шундай: Сурма кўймай мунча ҳам жанон қародир кўзларинг (Муқимий^{*)}). Бу мисрадаги қародир сўзи қисқа ва икки чўзиқ ҳижо сифатида қўлланган. Аслида эса икки қисқа ва бир чўзиқ бўғинли сўз эди. Мазкур ўзгариш билан у ҳижо талаффузига мослаб олинган.

Куринадики, аруз вазнидаги шеърлар ҳижоси кўпгина ўзбек тилига асосланган шундай бўғинга бўлиниш нормасига мос келмайди ва бу феъллар имкониятдан келиб чиқиб юзага келтирилган бўлади. Одатда шеърятдаги ҳар қандай вазн, ҳатто жанргача у оид бўлган тил хусусиятига асосланиб, унга мос ҳолда юзага чиқади. Шунингдек, шу тил фактлари ўша вазнда, ҳатто жанрда ҳам ўз табиий хусусиятларини ўзгартирмаган ҳолда қўлланади.

Аруз вазни ўзбек тили учун қанча номувофиқ бўлмасин, у "Муҳаббатнома" яратилган даврдан бери Муқимийлар давригача ўзбек шеърятига етакчи вазн бўлиб келди. Ҳозирги даврда ҳам классик мусиқа учун танланган сўз шу вазндодир. Шунинг учун унда қўлланилган ҳижо бармоқ вазнидаги шеърларда ҳам ўз ўрнини сақлаган. Масалан, Ҳ.Олимжоннинг "Икки кишининг икюяси" номли поэмасида шундай тўғрлик бор:

Булган эмиш қиз шунда пайдо
Суз бўлида мисли офтоб.
Бутун дунё бўлиб ойна,
Акс этганмиш жаҳол боб=боб.

Бу банддаги офтоб, ойна боб=боб сўзлари икки бугинли бўлиб, шоир уларни уч хижога ажратиб қўллаган. Яъни: о+ф+тоб, о+й+на, бо+б+боб ҳолида. Бунда чузиқ унлига эга ипик бугинни икки хижога ажратиб илқониятидан фойдаланган. Бугиннинг бугин охири бўлган ундош қисқа хижо сифатида ажратиб қўлланган.

А К Ц Е Н Т У А Ц И Я

Акцентуацияда тилнинг турли сатҳларига оид birlikлардаги урғулар баҳс юритилади. Урғулар тилдаги сўтсегмент (устига) элемент ҳисобланади. Сўтс сегмент элемент тўғридан-тўғри кўрсатувчи, яъни сегмент (асос) элемент устига қурилган ифода элементидир. Урғулар, тилнинг қайси сатҳидаги birlikда намоён бўлишига қараб, уч тилга бўлинади: 1) сўз урғуси; 2) синтагма урғуси; 3) айирув урғуси.

Сўз урғуси

Сўз урғуси сўздаги айрим бугиннинг барча товушларида ифода топишига қарамай, асосан шу бугиннинг унлисида акс этади. Бунда сўзнинг урғу тушган бугини бошқа бугинларига нисбатан фарқли талаффуз этилади. Бу фарқли талаффуз товуш кучи, товуш баландлиги, товуш чузиқлиги ва ҳатто сифати кабиларида кузатилади. У мана шу акс этиш белгиларига кўра яна уч турга бўлинади: а) динамик урғу, б) музикал урғу, в) квантитатив урғу.

Динамик урғу (зарб урғуси) урғу тушган бугин бошқа бугинларга нисбатан кучли талаффуз этилишидир. Сўзлар талаффуз этилаётганда тингловчи урғу тушган бугинни бошқа бугинларга нисбатан кучли қайд қилинган. Унга таъкид қаратилганлиги билан ажратиб олади. Асциллографик лентда унинг унлиси қайдидаги амплитуда ортиқлиги кузатилади. Ҳинд-Европа оқласидаги рус, украин, поляк, немис, француз, лотин, испан, форсий, тожик каби бир қатор тиллар сўзларидаги локсия урғуси динамикдир.

Музикал урғу (оҳанг урғуси) урғу тушган бугин бошқа бугинларга нисбатан паст ёки баланд талаффуз этилишидир. Бундай урғулар сўзларнинг бошқа бугинлари бир тегили баландликка эга бўлади.

Асциллографик лентадаги сўз қайдининг таҳлилида урғули бугин товуши герци бошқа бугинлар товушлари герцидан ё юқори, ё паоат курсатилч беради. Музикал урғу хитой, япон, кхмер, серб тиллардаги сўз урғусига хос.

Квантитатив урғу (чўзиқлик урғуси) урғу тушган бугин сўздаги бошқа бугинларга нисбатан сезиларли чўзиқ талаффуз этилишидир. Асциллографик лентадаги сўз қайдига эътибор қилинса, квантитатив урғу тушган бугин бошқа бугинларга нисбатан ортиқроқ м/сек эгалланганлиги и курамини. Араб тилларининг сўз урғуси шундай урғуга асосланган.

Ўзбек тилидаги сўз урғусини тилшуносликка оид барча эслаб ўтилган ўринларда динамик деб қаралади. Бу фикр маълум даражада тўғри. Деярли ҳолатларда ўзбек тилидаги сўзнинг урғу тушган бугинига берилган куч бошқа бугинларга берилган кучдан сал ортиқроқ бўлади. Бу аса оддий қулоқ учун унча сезиларли эмас. Шунинг учун ҳам ўзбек тилидаги сўзларнинг сўз урғуси қайси бугиндалиги ни дафъатан ажратиб бериш жуда қийин. Расм бўлган фикрларга кўра охиргги бугинда деб курсатилади. Рус тилидаги сўз урғуси аниқ динамик бўлгани учун у яққол ҳис этилади. Масалан, рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам беда сўзи бўлиб, ҳар иккисида ҳам урғу иккинчи бугинда. Уларни қийс қилинса, ўзбек тилида урғунинг динамиклиги қанча пастлиги яққол билинади. Ўзбек тилидаги сўз урғусининг асосий компоненти вақт миқдоридан келиб чиқади. Урғу тушган бугин ўзбек тилидаги сўзларда товуш қачи жиҳатидан бошқа бугинлардан баъзан паст, баъзан фарқсиз ёки сал ортиқ бўлиши мумкин, амм^о вақт миқдори жиҳатидан устун туради. Масалан, гулноз сўзининг иккинчи бугинида урғу бўлиб, 1 = бугинга 12 м/сек., 2 = бугинга 22 м/сек., сарфланган. Уларнинг 1 = бугини унлисида товуш кучи амплитудаси 7 мм., 2 = бугини унлисида 8 мм.дир. Аммо бироз сўзда аса бошқача. Унинг ҳам урғуси 2 = бугинда бўлиб, 1 = бугинга 10 м/сек. 2 = бугинга 26 м/сек. сарфланган, лекин 1 = бугини унлисида товуш кучи амплитудаси 8 мм., 2 = бугини унлисида 7 мм.дир. Куръниб турибдики, одроз сўзининг урғули бугини динамиклиги аввалги бугинникидан кам. Яъни ўзбек тилидаги сўз урғуси квантитативдир.

Сўз урғусининг ўзига хос фонетик асоси ҳам бор. У мана шу фонетик асоси моҳиятига кўра икки типга бўлинади: а) лексик урғу; б) ёрдамчи урғу.

Лексик ургу фақат пенотатив инфодали сўзларда бўлиб, бир сўзнинг фақат бир бўғини унлисида қайд этилади. Сўз бир бўғинли бўлса, унинг ўзи лексик ургу билан талаффуз этилиб, кўп бўғинли бўлса, лексик ур.у маълум бўғинга тушган ҳолда, қолган бўғинларни шу бўғинга марказлаштириб талаффуз этилишини белгилайди.

Ёрдамчи ургу сўзда, агар у кўп бўғинли бўлса, бирдан ортик бўлиши мумкин. Ёрдамчи ургуда ҳаг худди лексик ургудаги каби товус миқдори ургу моҳиятини ташкил этади. Бироқ лексик ургудаги товус миқдори фақат унлига хос бўлиб қолмай, бўғиннинг сўнгги товусида ўз моҳиятини белгилайди. Ўзбек тилидаги ёрдамчи ургулар, одатда, асосан тоқ бўғинларда акс этиб, бўғин бутунлигини сақлашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам кучсизланган товуслар бу бўғинларда бўлмайди. Масалан, истаралик сўзининг ургуларига эътибор берсак, унинг тоқ бўғинларида ёрдамчи ургу бўлиб, сўнгги бўғинида лексик ургу бор. Унинг 1= бўғини охиридаги с товуси 90 м/сек., 2= бўғини охиридаги а товуси 80 м/сек., 3= бўғини охиридаги я товуси 90 м/сек., 4= бўғини охиридаги к товуси 120 м/сек. вақт олган. Яъни 2= бўғин охиридаги товус энг кам вақтни олган, чунки унда ёрдамчи ургу ҳам йўқ. Сўнгги бўғинида лексик ургу бўлгани учун унинг охириги товуси энг кўп вақтни олган. Бу бўғиннинг унлиси ҳам шундай. Унлиларга кетган вақт тақсимоти и товуси учун 20, а товуси учун 80, яна а товуси учун 90, и товуси учун 150 м/сек. вақт кетган. Бу сўзда лексик ургу олган бўғин вақт сарфи билан яққол ажралиб туради. Аммо ургусиз бўғин фарқга эга бўлса ҳам, унча кескин эмас. Иккинчи бир ўқисин сўзида эса жуда катта фарқ билан шўзга ташланади. Ундаги вақт тақсимоти ў товусига 10, қ товусига 20, и товусига 20, с товусига 13, и товусига 100, и товусига 10 м/сек. дан тўғри келади. Қўриқиб турибдики, иккинчи бўғин ургусиз бўлгани учун, унинг унлиси фақат 20 м/сек. вақт олган.

Лексик ургунинг 1=на бир қисми товус кучи, яъни динамиклигидир. Гўрби у ўзбек тилида ургу моҳияти бўлмаса ҳам, маълум даража ўз бўғинга эга. Масалан, ўқисин сўзининг 1= унлисига 8 мм, 2= унлисига 6 мм, 3= унлисига 9 мм. билан ўлчанувчи амплитудани куч сарфлаётган. Қўриқиб турибдики, сўнгги бўғини лексик ургули бўлгани учун унинг унлисидаги амплитуда энг катта, биринчи бўғини унлисидаги амплитудаси кичикроқ, қолган бўғини унлисида жуда кичик, чунки унда лексик ургу ҳам йўқ. Яъни ёрдамчи ургуда бўғинга ҳам

товуш кучи берилади. Баъзи ҳолларда у лексик ургули бугин унлисининг даражасида бўлиши ҳам мумкин.

Умунан ургули бугинларда товуш баландлиги бoshқа бугинлардагидан сал юқорироқ бўлади. Бироқ лексик ургуининг товуш баландлиги ёрдамчи ур ули бугинникидан деярли фарқ қилмайди. Масалан, Ўқисин сўзининг 1= ва 3= бугин унлилари 160 гц. 2= бугин унлиси 150 гц. баландликда та. аффуз этилган.

Товуш теббри ҳам, ургуининг қимматига қараб, ургули бугинларда меъёр олади. Бу шу бугиннинг нутқ кечимидаги урғига қараб белгиланади.

Лексик ургу ўз қўлланиш ўрнига ҳам эга бўлади. Шу ўринга кўра икки турга бўлинади: эркин ургу, боғли ургу. Лексик ургуининг бундай турларга бўлиниши эса ургу хусусиятидан келиб чиқмайди. У маълум тилдаги сўзлар умунан қандай ўринда лексик ургуга эга бўлиши билан боғли ҳолда белгиланган. Маълум тилдаги сўзларнинг лексик ургуси қайси лартибдаги сўгинда келиши қатъий бўлмайди. У бир сўзда олди ги бугинда келса, бир сўзда кейингиоида келади. Бундай тилдаги лексик ургуларни эркин ургу деб қаралади. Масалан, рус тилидаги лексик ургу эркиндир. Яъни рус тилидаги дорога 'йўл', дорога 'азиз', дорога 'қиммат' сўзларининг лексик ургулари уч ўринда келган. Шунинг учун ҳам бу сўзларнинг лексик ургуси фонологик қимматга эга. Бунинг акс хусусиятига эга лексик ургулар боғли ургу бўлади. Яъни маълум тилдаги сўзларда лексик ургулар фақат маълум бир ўринда қайд этилади. Шу тилдаги лексик ургуларни боғли ургу деб аталади. Ўзбек тилидаги сўзларнинг лексик ургуси олирига уриндаги бугинда келади ва боғли ургу деб қаралади. Ҳақиқатда ҳам буни кўп ҳолда кузатилади. Масалан, урок сўзида иккинчи, уроқчи сўзида учинчи, уроқчилик сўзида тўртинчи, уроқчиликда сўзида бешинчи бугин лексик ургуни ўзида акс эттирган. Бу бугин эса сўзнинг охирида жойлашган.

Немис тилидаги сўзларда лексик ургу биринчи бугинда келади. Масалан, apfel, hände, tochter сўзларининг лексик ургуси фақат биринчи бугинда. Поляк тилида эса лексик ургу охиридан аввалги бугинда келади. Масалан, połski сўзида биринчи, połskiego сўзида иккинчи бугинда лексик ургу ифода топган. Чунки улар охириги бугиндан аввалги бугиндир. Шунинг учун ҳам ўзбек, немис ва поляк тилларидаги лексик ургуларни боғли ургу деб қаралади. Лексик ургулида лексик ургуни қатъий ҳолда боғли ургу деб бўлмайди.

Унинг лексик ургуси катта миқдорда эркин урғу ҳамдир. Боғли урғу асосан от ва феъл туркумига хос бўлиб, маълум даража унда ҳам чекиниш кузатилади. Масалан, отлардаги четдан, хусусан рус тилидан ўзлаштирилган сўзлар лексик ургуси эркин бўлади. Анадемик, аптека, механика, физика, рама, аглютинация ва ҳоказо сўзлардаги лексик урғулар кўришиб турибдики, эркиндг. Феълларнинг эса тақлидий=тасвирий сўзлардан ясалганларида ясовчи аффикслардан аввал лексик урғу бериледи: бижирла=, виқирла=, шақилла=, визвизла=, бабала=, бахбаҳла= кабиларда. Булар қўшимча билан қўлланса ҳам, ўз урғу ўрнини ўзгартмайди. Феъллар айрим майл қўшимчалари билан қўлланса ҳам, урғу феъл ўзагида келади. Масалан, қўрғин=, турғин=, кўрсин=, боғгин=, олсин=, бошла=, ташла=, сўзласин=, ўйлайин=, тўйлайин= каби феълларнинг ҳаммасида ҳам биринчи бўғинда урғу ўрин топган. Феълнинг формантли ҳолатида урғунинг сўнгги бўғинда боғли келмаслигига жуда кўп далиллар келтириш мумкин. Сифатларда ҳам лексик урғу худди шундай қатъий ўринга эга эмас. Гарчи қизик, енгли, огир, пучук, хазил, сариг, урғ, найнов, пакана, тиғиз каби сифатлар ургуси сўнгги бўғинда бўлса ҳам, иссик, ийла, катта, биққа, даққи, оппоқ, митти, жиққа каби сифатлар ургуси биринчи бўғинда. Сифатларнинг интенсив формалари, э-дубликацияси кабиларда ҳам урғу охириги бўғинда бўлмайди. Сонларнинг тартиб билдирувчилардан бошқаларида урғу деярли бошқа бўғинларда, кўпинча охиридан олдинги бўғинда кузатилади. Олмош ва равиш туркумидаги лексик урғу ҳам тўлалиги билан эркин. Шундай бўлгач, ўзбек тилидаги лексик урғуни фақат боғли дейиш мумкин эмас. Унда эркин урғу ҳам деярли айримни ташкил этади.

Лексик урғу фақат денотатив ифодали сўзларда бўлиб, ёрдамчи сўзларда бўлмайди. Улар ўзи қўшилиб келган сўз ургусига марказлашади. Ўзбек тилидаги ёрдамчи сўзлар деярли ўзидан аввалги сўзга қўшиб талаффуз этилади. Масалан, Зебиҳон ҳам, Адолат ҳам... бунини яхши ҳис қилишарди (С.Зуннунова) гапидаги ҳам ёрдамчи сўзи ятоқли от билан бирга талаффуз этилади. Фақат ва боғловчи ўзидан кейинги сўзга қўшилган ҳолда талаффузда ифода топади.

Ўзбек тили - аглютинатив тил. Шунга кўра ўзак ретидан қўшимча орте боради. Айрим сўзлар ургуси, айниқса, кейинги бўғинда боғли бўлар экан, аффикс ортган сари урғу ҳам кейинга сурдида боради: ўроқчилик сўзининг шакл топшидаги каби. Баъзан эса қўшимча ортинчи билан боғли ҳолда лексик урғу охириги бўғинга сурдида боғмасли-

ги мумкин. Шунга кўра лексик урғу яна икки турга бўлинади: турғун урғу, кучувчи урғу.

Турғун урғу сўзининг маълум бўғинида акс этиб, унинг қўшимча олиши кечимида кейинги бўғинга кўчмайдиган ва ўзгаривсиз узурнида турадиган лексик урғудир. Одатда ўзбек тилидаги эркин урғули сўзларнинг урғуси турғун бўлади. Масалан, сон туркумидаги лексик урғу шундай. Йигирма сўзининг лексик урғуси иккинчи бўғинида. Унга тача аффикси қўшилгач ҳам, у ўз урнини ўзгартмайди: Йигирматача каби. Кучувчи урғу эса асосан боғли урғу билан боғли бўлади. Масалан, Уроқчиликда сўзининг урғуси аффиксация билан боғли ҳолда сўнги бўғинга сурилиб келган. Унга яна аффикс қўшилса, урғу яна кучиши мумкин. Яъни: Уроқчиликдаги, Уроқчиликдагилар каби. Кучувчи урғу боғли урғуга қатъий тобе эмас. У баъзи қўшимчаларга кўчмайди.

Синтагма урғуси

Синтагма урғуси лексик урғудан умуман фарқ қилмайди. Турғунроғи, у бутун характери билан лексик урғунинг ўзи булгани ҳолда, синтагма таркибидаги бошқа сўзлар лексик урғусидан барча қисмлари фарқли, яъни ортиқ камлилигига кўра фарқ қилиб туради. Унинг бу қисмлагч товуш миқдори, товуш кучи, товуш баландлиги ва товуш сифати бўлиб, унга қўшимча ҳолда кетидан паузанинг кутилиши ҳам боғ. Синтагма урғуси худди лексик урғу тушган бўғинлардагига ўхшаш ўз ифодасини асосан унли товушларда топади. Лекин унинг лексик урғудан фарқли томони ҳам бўлиб, бу фарқ, лексик урғу фақат денотатив ифодали сўзларда булгани ҳолда, у ёрдамчи сўз бўғинида ҳам акс этишидир. Бунинг учун А.Қаҳҳордан олинган. Менинг ўғлим-чи бундан ҳам баттар гагидаги ички синтагмани асциллографик тадқиқот асосида синтагма урғусининг барча қисмларига кўра таҳлил этамиз.

1. Ўзбек тилидаги лексик урғунинг моҳияти ҳисобланган асосий қисми товуш чўзиқлигидир. Худди шу сабабга кўра ҳам ўзбек тилидаги синтагма урғусининг моҳияти унинг товуш чўзиқлигидан ўзборат қисми ҳисобланади. Масалан, ёқоридаги гапнинг биринчи синтагмаси менинг ўғлим-чи бирикмаси бўлиб, унинг бўғинларига сарфланган вақт 145-135-120-190-225 м/сек. дан булган. Қўрилиб турибдики, унинг ортиқ вақт чи юклямага сарф булган. Унинг учун ҳам у синтагма урғусини ифода этган дон олашим. Аммо чи юклямаси денота-

тив ифодали сўз эмас. Шунга қарамасдан, синтагмада биринчи уринга қўйилиши зарур бўлган таъкид юклама маъносидда бўлгани учун, синтагма ургуси ҳам унда. Юқорида яна, ургу ўз ифодасини кўпроқ унлиларда акс эттиши айtilган эди. Унлилардаги сарфланган вақт эса 65,50,80,50,140 м/сек. дан иборат. Куринадики, ўглим сўзининг биринчи бўғинига лексик ургу тушгани ҳолда, кумакчида синтагма ургуси акс этган. Иккинчи синтагма бундан ҳам баттар бўлиб, унинг бўғинларига сарфланган вақт 270-175-185-215-280 м/сек. дан иборат. Унлилари эса 70,75,60,90,100 м/сек.дан вақтда талаффуз этилган. Куринадики, бу синтагманинг охириги сўзидаги лексик ургу синтагма ургуси ҳам бўлиб қолган. Чунки у биринчи сўз лексик ургусига нисбатан кўп вақт олган.

2. Синтагма ургусининг лексик уруга нисбатан фарқловчи асосий томони ва қисми ундан кейин пауза кутилишидир. Бу эса синтагма талаффузидаги тезлик характери билан боғли, табиий ҳолда келиб чиққан. Чунки унинг тезлиги охирига қараб пасайиб боради ва пауза билан якунланади. Буни эса юқоридаги синтагма бўғинларига сарфланган вақт сарфини таҳлил этиб кўриш орқали ҳам билиш мумкин. Шунинг учун биринчи синтагмадан кейин 375 м/сек. пауза бўлган. Иккинчи синтагмадан кейин ҳам пауза бор. Бироқ у гап тугашига мос келганлиги учун биринчи паузадан ниҳоятда ортиқ бўлмади.

3. Ўзбек тилидаги лексик ургунинг яна бир қисми товуш кучи деб айtilган эди. Шунинг учун ҳам синтагма ургусидаги қисмлардан бири товуш кучи бўлиб қолган. Аммо синтагма ургусида у қаттиқ қонуният асосида бошқа сўз лексик ургуси ёки бўғин товуш кучидан юқори амплитудали бўлавермайди.

Унда гап боши кучли старт олгани учун биринчи бўғин унлисининг амплитудаси 8 мм бўлиб, кейинги бўғинлар унлисининг амплитудаси кескин пасайган ва 6 мм га тушган. Синтагма ургусидаги унли амплитудаси яна 7,3 мм га чиққан. Иккинчи синтагмада биринчи сўз лексик ургуси тушган унли амплитудаси 6,9 мм, иккинчи сўз лексик ургуси тушган унли амплитудаси 7 мм дур. Кейингиси синтагма ургуси ҳам бўлгани учун аналгесига қараганда сал ортиқроқ амплитуда билан талаффуз этилган. Бироқ ундан аввалги бўғин унлисининг амплитудаси нуда вақти 8,2 мм га этган. Бу эса таъкид келтириш учун охири пасайиб талаффуз этилган билан боғли. Шунинг учун товуш кучи синтагма ургуси тушган бўғинга эмас, аввалги бўғинга берилган. Бу ҳолат таъкид

симли гапларнинг охириги синтагма урғуси ва хос қонуниятдир.

IV. Синтагма урғусида товуш баландлиги ҳам аҳамиятлидир. Биз юқориде айтган эдикки, лексик урғу тушган бўғин сўзнинг бошқа бўғинларига нисбатан кўпинча ё баландроқ, ё баланд талаффузли бўғинларга тенг келади. Синтагма урғусида бутунлай унинг акси кузатилади. У тушган бўғин унлисида товуш баландлиги пасаяди. Масалан, юқоридеги гапнинг биринчи синтагма бўғинларидаги унлилар баландлиги е товушида I54, и товушида I40, у товушида I50, и товушида I40, кейинги и товушида I00 гц. дир. Куришиб турибдикки, товуш баландлиги синтагма охирига томон пасая борган. Иккинчи синтагмада ҳам шундай: у унлиси III, охириги а I76, кейинги а унлиси II7, учинчи а унлиси III, охириги а унлиси ҳам III гц. баландликда талаффуз этилган. Бу дарага гап синтагмалари оҳангга хос бўлиб, деярли тушувчи оҳангга эга. Чунки синтагма охирига томон тезлик секинлаша борар экан, турган гапки, оҳанг ҳам пастлаша боради.

Синтагмалардаги урғунинг товуш сифати лексик урғудаги каби товушнинг аниқ талаффузини таъмин этмайди. Аксинча, у товушларнинг сўнггиси сийқа, қулоққа аниқ чалинмайдиган ҳолда талаффуз этилишига олиб келади.

Синтагма урғуси ўзи бўлган сўздан аввал қўлланувчи ёрдамчи сўзда акс этмайди. Агар у синтагма охиридаги сўздан аввал келса, синтагма урғуси шу сўзнинг лексик урғусида ўз ифодасини топади. Ёрдамчи сўз эса ундан аввал тезроқ, товуш кучи ва товуш баландлиги ҳам паст ҳолда талаффуз этилади.

Айирув урғуси

Айирув урғуси гап интонацияси билан боғлиқ, унинг қисми бўлган урғудир. У, одатда гапнинг бирор бўлагини, таъкидланиши керак бўлганлиги ёки субъект ҳаяжони юклатилганлиги учун, ажратиб кўрсатиш вазифасини ўтайди. Бу урғу ўз моҳиятига кўра икки турга бўлинади: а) логик урғу, б) эмпатик урғу.

Логик урғу (мантик урғуси) гапнинг диққат қаратилиши керак бўлган, таъкидланган бўлагини ўзига хос интонация билан талаффуз этилиши бўлади. Ўзбек тилидаги гапнинг логик урғу тушган бўлаги бошқа бўлақларга нисбатан кучли талаффуз этилади. Бу кучли талаффуз, яъни товуш кучининг ортиқ бўлиши логик урғу тушган бўлақнинг бошқа товушларига нисбатан таъкидланмайди. Чунки гапнинг логик урғу

тушган бўлаги вазифасидоги сўз бирдан ортиқ бўғиндан таркиб топган ва бўғинларда жарангсиз консонантлар бўлиши ҳам мумкин. Улар эса товуш баландлигига мутлақо эга бўлмайди. Бунинг устига сўзнинг жуфт бўғинлари, агар у лексик урғу олган бўлмаса, товуш кучи ва баландлигини ололмайди. Логик урғу тушган бўлакнинг асосан лексик урғу тушган бўғини кучли талаффуз билан қайд этилади. Одатда, кўрида қайд этганимиздай, ўзбек тилидаги сўзнинг лексик урғу тушган бўғинида, айниқса, унлисида товуш чўзиқлиги ортиқ бўлади. Бу эса унинг асосий қисми эди. Унинг ёрдамчи қисмларидан бири эса товуш кучи деб қайд этилганди. Гапнинг бирор бўлагига логик урғу тушар экан, шу бўлак вазифасидаги сўзнинг лексик урғу олган бўғини логик урғуни ҳам қайд этиш вазифасини олади. Бунинг учун ундаги товуш кучи оширилади. Яъни бу урғу акс эттираётган бўғинида товуш хусусиятининг биринчи ўриндаги қисми товуш кучи бўлиб қолади. Шу билан унда товуш чўзиқлиги ҳам ортиқ даражада эканлиги сақланади. Товуш баландлиги эса гапдаги товуш баландлиги берилган ўринлардан бири бўлади. Масалан, А.Қаҳқордан олинган Қушиқ энди авжига чиққан эди, гапнинг асциллограммасини таҳлил қилиб кўралик. Ундаги товуш кучи амплитудаси у товушида 6,6, и товушида 6,3, э товушида 7, д товушида 6, а товушида 6,8, э товушида 7, а товушида 8, д товушида 4, а товушида 7,6, э товушида 5,6 ва и товушида 6 ҳолатда қайд этилган. Кўринадики, логик урғу авжига сўзига, яъни равиш ҳолига тушган. Яъни ҳолатни таъкидлаш гапнинг биринчи ўрнига қўйилган. Шунинг учун ҳам, унинг лексик урғу тушган бўғини бошқа сўзларнинг лексик урғули бўғинидан кўра ортиқ амплитудада куч билан талаффуз этилган. У лексик урғуни ҳам узида ифода этгани учун сўзнинг бошқа бўғинлари унлисига кўра чўзиқроқ 110 м/сек. давом этган. С, э а товуши 85, д товуши 20 м/сек. вақт олган. Унинг бўғинлари ҳисобидаги вақт сарфида ҳам шу сўзнинг бўғин чўзиқ талаффузга эга: ав бўғинига 135, ди бўғинига 80, га бўғинига 155 м/сек. вақт сарфланган. Товуш баландлиги жиҳатидан унинг биринчи, иккинчи бўғинлари 150 гц. атрофида - аввалги сўзлар баландлигида бўлиб, Кейинги бўғини 118 гц.га тушиб қолган ва кесимдаги унли товушлар балаандлиги билан барава дашган. Чунки ўзбек тилидаги дарак гаплар оҳанги кесимга то'лиқ тугувчи балаандликда бўлади. Бу эса логик урғу олган бўлакнинг сўзнинг бўғинида ўз аксини топади. Демак логик урғу олган бўлакнинг дастлабки бўғинлар ҳамма вақт гапдаги товушларнинг энг баландлигини

сақлаб қолади. Шу логик урғу олган булак деярли феъл кесим олдидан ўрин олади.

Айрим ҳолларда гапдеги бирор булакни таъкидлаш ва шу таъкидни кучайтириш учун, уни кесим олдидан келтириб, логик урғу бериллади. Яна шу булак кесим кетидан такрорланади. Масалан: Яна каромат қилдилар, тақсир, каромат (С.Аҳмад). Бу гапдаги унлиларга сарфланган куч қуйидагича: а унлисида 7,5, кейинги а унлисида 5,7 ва учинчи а унлисида 7,6, а унлисида 6,5, а унлисида 6,5, и унлисида 6,7, и йинги и унлисида 7, а унлисида 6,5 мм. амплитудага эга. Кўриниб турибдики, энг юқори амплитуда билан каромат сўзининг биринчи бўғини бошланган, яъни унга логик урғу берилган. Аммо сўзловчи бу билан чекланиб қолмаган, логик урғу берилган булак таъкидини кучайтирмоқчи бўлиб, кесим кетидаги ундалмадан кейин яна такрорлаган. Бунда эса товуш кучини энг юқори даражада орттирган. Ундаги а унлиси 10,5, о унлиси 6,7, а унлиси 7,5 мм. амплитуда талаффуз этилган. Вақт сарфидаги ривожланиш ҳам шундай бўлади. Аввал берилган каромат сўзи 455 м/сек да талаффуз этилган бўлса, кейинги такрори 500 м/сек да талаффуз этилган. Товуш баландлиги сал бошқачароқ кўринишга эга: логик урғу олган булак билан нинг такрори баландлиги деярли бир хил. Яъни логик урғу олган булак унлилари а - 171 гц., о - 165 гц., а - 145 гц. дан, унлар такрорида эса а - 150 гц., о - 175 гц., а - 156 гц. дан баландликда талаффуз этилган. Бу кўрсаткич уларнинг фақат кесимдан пастроқ талаффуз этилганлигини билдиради. Феъл кесим баландлиги эса деярли 200 гц.га тенг. Бу ўринда ҳам логик урғу олган булакда маълум даража товуш баландлиги сақланган.

Асциллограмма таҳлиллари шунини кўрсатадики, логик урғу олган булак деярли кесим олдига жойлашади. Бироқ жонли тилда унинг бузилиши мумкин. Чунки қайси булакка урғу бериш субъекти бўлиб, субъектнинг гапни қандай тузиши ва қайси ўриндаги булакка туширишига тоседир. Масалан, Сенга ким айтди? Ким айтди сенга? деган бир гапнинг икки вариантда тузилишида ҳам логик урғу сенга тўлдирувчисига туширилган. Биринчи вариантда 1= сўз унлилари 8,3 ва 8,6 мм., 2= сўз унлиси 8 мм., 3= сўз унлилари 6,6 ва 7,1 мм. амплитуда билан талаффуз этилган. Иккинчи вариантда эса 1= унлиси 6,5 мм., 2= сўз унлилари 6,7 ва 6,2 мм., 3= сўз унлилари 7,5 ва 9 мм амплитуда кучга эга бўлган. Кўринибдики, ҳар икки вариантда ҳам тўлдирувчи мавзифасидаги сенга сўзи унлилари амплитудаси

юқори⁹⁹ қайд этилган.

Одатда гап охиридаги феъл кесимга логик ургу берилмайди. Чунки гап охиридаги феъл кесимлар гапнинг тушувчи охирига тўғри келиши унга товуш кучи бериш учун имкон бермайди. Шунга карамай, гапнинг феъл кесими ушган бўлса, у гап охирида берилса ҳам, логик ургу олади. Масалан, Пашаалар шоҳи ялийди, ёлварди /А.Ҳахор/ гапнинг ушган кесимга логик ургу берилган. Бу гапнинг 1-сўзидаги а унлиси 8, кейинги а унлиси 7,2, оқирги а унлиси 7 мм; 2-сўзидаги о унлиси 7, и унлиси 6, мм.; 3-сўзидаги а унлиси 8, и унлиси 5, кейинги и унлиси 6,5 мм.; 4-сўзидаги о унлиси 8,1, кейинги о унлиси 6,5, и унлиси 6,5 мм. амплитудад талаффуз этилган. Кўришиб турибдики, феъл кесимлар юқори амплитуда билан бошланган, бироқ паст тамомланган. Бу эса феъл кесим пасаявчи о ангда тугалиши керак бўлгани учун унинг лексик ургуси логик ургуни ҳам қайд этмагани, аксинча, у ҳам логик ургу билан бирга феълнинг биринчи ургусига кучгаалигини кўрсатади.

Феъл кесимга логик ургу белгиладиган бўлса, қолган ҳолатларда унинг гапдаги ўрни ўзгартирилади, кўпинча олдинга ўтказилади.

Юқоридаги мисолларда фақат феъл кесимли гапларнинг мантик ургуси олса бўлагини кўрсатиб, ундаги товуш кучи, товуш баъондчилиги ва товуш чўяқлиги ҳақида асциллограммик таҳлиллар келтирдик. Бу кесимли гапларнинг мантик ургуси тушган бўдаги эса феъл кесимли гаплардагига нисбатан фарқ қилади. Уларда мантик ургуси от кесимнинг ўзига тушади. У эса одатдагидек гапнинг омма бўликларига нисбатан кучли талаффуз этилади. Бу кучли талаффуз кесимнинг маъноли қисмлари /морфемалардан энг муҳимида ўз аксини топади. Бу кесимнинг унли товуши энг юқори амплитудата эга ҳолда талаффуз этилади. Масалан, Киз гунчодеккиъ ми-солига эътибор берайлик. Бу гапнинг эгаси бўлган киз сўзидаги и товуши 6,5 мм., кесимидаги 1-бўчиндаги у унлиси 6,3 мм., 2-бўчиндаги а унлиси 7 мм., 3-бўчинини таркиб топирган -дек морфемасининг о унлиси 8,2 мм., кейинги -кина морфемасининг 1- и унлиси 8 мм., 2- а унлиси 7, мм амплитуда куч билан талаффуз этилган. Кўринадикки, мантик ургуси гапнинг кесимидадир. Кесимнинг таъкидланишида эса ўхшатиш шакли ҳисобланган -дек морфемаси муҳим ўрин тутган.

От кесими гапларда кесим мантик ургуси олса гапнинг олдинга кўчирилмайди. Чунки буларда эгата маълум кесимга хабар ҳақидаги яқинлик ҳақида вақт кейин келтирилади. Агар улар ўрни алмаштирилса, гап бўлаклари вазифаси ҳам алмашиб қолади ва кесим вазифасига ўтган сўз мантик ургуси олган бўлади. Гапнинг актуал бўлакланишига кўра, бу катъий қонундир.

Агар от кесим модал сўзлар, миқдор равишлари ва бор, йўқ сўзларидан иборат мавжудлик билдирувчи сўзларда ифода топса, мантик ургуси кесимда қайд этилмайди. У кесимдан олдинги сўзда берилади. Масалан, Вой оворагарчилиги борми? гапнинг кесими бор сўзидан ифода топган. Бу гапдаги мантик уругси шу кесимдан олдин жойлашган эгага оворагарчилиги сўзига туширилган. Яъни ундаги вой ундовининг о унлиси 7,3 мм. куч билан талаффуз этилган. Гапнинг эга бўлган оворагарчилиги сўзиданги 1- о унлиси 7,5 мм., 2- о унлиси 6,4 мм., 3- а унлиси 6, мм., 4- а унлиси 7 мм., 5- и унлиси 7 мм., 6- и унлиси 7 мм., 7- и унлиси 6,5 мм. амплитудада; гап кесими вазифасидаги бор сўзининг 1- о унлиси 7,3 мм., 2- и унлиси 5,7 мм. амплитуда куч билан талаффуз этилган. Кўринадики, мантик ургуси кесимдир. Ва унинг энг кучли талаффуз этилган кесим сўз ўзагида бўлиб, биринчи бўғиндир. Одатда, модал сўзлар, миқдор равишлари ва мавжудлик билдирувчи сўзларда, улар кесим вазифасини баъжарган тақдирда ҳам, мантик ургуси икканмайди. Улар мантик ургуси олганда эса гапнинг бошига кўчирилади. Бу жиҳатдан шу семантик майдондаги сўзлар кесим вазифасида қўлланганда феълларга яқин туради.

Эмфатик /ҳаяжонли/ ургу гапнинг ё рор бўлаги ёки бўлақларига сўзловчиликнинг кечинмаси, ҳаяжонли, субъектив муносабати кабиларнинг келатилганчилиги ни кўрсатувчи интонацион қисмдир. Унинг логик ургудан фарқи шундаки, логик ургу тингловчи диққати қаратиладиган бўлакни айриб кўрсатгани ҳолда, ҳаяжонли ургу ўз субъектив муносабати қаратилган бўлакни айриб кўрсатиш вазифасини ўтайди. Логик ургу гапда бир бўлак /у ушган бўлиши ҳам мумкин/га тушади. Эмфатик ургу бир неча бўлакка, ҳатто, гапнинг маълум бир составига тушиши ҳам мумкин. Логик ургуда говуш кучи асосий ўринда тургани ҳолда, эмфатик ургуда говуш чузиқлиги асосий ўринда туради. Шу билан бирга эмфатик ургу говуш кучи ва баландлигини ҳам инкор қилмайди, бироқ у ҳамма вақт шарт эмас.

Эмфатик ургу кўпроқ белги билдирувчи сўзларга^о тушади ва шу сўзнинг бирор бўғини ёки лексик ургули бўғинида ўз аксини^о топади. Масалан, Мулойим тонг отди /М.Солиҳ/ гапдаги мулойим эганинг аниқловчиси бўлиб, эга эмфатик ургу берилган. Б.ага сўзнинг иккинчи бўғинини чузиқ қўллаш билан эришилган. У 110 м./сек вақт олган. Ваҳоданики, гап тезлигига 17 м/сек ундаги говушлар ўртача 93 м/сек билан талаффуз этилган. Аммо бу сўз унлиларига берилган говуш кучи бошқа бўлак вазифасига эги сўз унлиларига берилган говуш кучидан

пастроқдир. Яъни унинг биринчи ва иккинчи унлисидаги товуш кучи 7 мм., учинчисидagi 7.2 мм., амплитудага эга. Заҳолангч, тонг сўзи унлисида 8,5 мм., отди сўзи унлиларида 8 мм ва 6,6 мм амплитуда куч сарфланган. Бунинг сабаби товушни чўзиш билан боғлиқдир. Товуш баландлиги гапда энг юқори нуқта ҳисобланади. Гапнинг эмфатик ургули бўлаги унлиларида 140, 109, 166 гц дан бўлиб, эга унлисида 133 гц ва кесим унлисида 91 ва 66 гц дан. Қўринадики, эмфатик ургуда товуш чўзилар экан, унинг баландлиги ҳам ортади. Эмфатик ургули булакка хос яна бир эътиборли томон шундаки, ундан кейин деярли пауза кутилади. Бу гапда эмфатик ургули булакдан кейин 90 м/сек пауза берилган.

Эмфатик ургу ундалма, буйруқ билдирувчи сўз, вакатив гап тўғрисида биларга тушади. Масалан, бор, ишингдан қолма (С.Аҳмад) гапида бор сўзига эмфатик ургу тутилган. Шунинг учун гап тезлиги ҳар бир товуш ҳисобига 7 м/сек дан вақт сарфланиб талаффуз этилгани ҳолда, бор сўзига 320 м/сек вақт сарфланган. Унинг унлиси 120 м/сек вақт олган. Унга берилган товуш кучи билан баландлик гапдаги логик ургу олган бўлишидан кейин энг юқори нуқтада қайт этилган. У эмфатик ургу олган булакка энг хос бўлган белги - 280 м/сек давом этувчи пауза билан тамозланганлиғидир.

Одатда от кесимли гапларнинг эгаси ҳам эмфатик ургу олган бўлади. Масалан: Қиз - гунчада хина (А.Қаҳҳор) гапидаги эга қиз сўзи бўлиб, унга эмфатик ургу берилган. Шунинг учун ҳам, гапнинг тезлиги товуш бошига уртача 88 м/сек бўлгани ҳолда, эганинг тезлиги товуш бошига уртача 120 м/сек дан тўғри келади. Ундан кейин эса 90 м/сек пауза берилган. Бу, албатта, от кесимли гаплар уртасига берилмайдиган пауза бўлиши ҳам, эмфатик ургу учун ҳам роль уйнаган. Бироқ логик ургу кесимли бўлгани учун эганинг товуш кучи нисбатан паст, товуш баландлиги эса ортик.

Гап ундов бўлса, бизга маълумки, унинг деярли булаклари ҳақон билан талаффуз этилади, яъни улар деярли эмфатик ургу олган бўлади. Улардаги товуш баландлиги ҳам юқори олинади. Масалан: Бари тоғи бўла олади! (С.Саидов) гапининг эгаси вазиғасидаги бари сўзи ва кесимнинг егани кесим вазиғасидаги доғи сўзи, шунингдек форманти кесим олади сўзи ҳақон билан талаффуз этилган. Унинг товушдаги эътиборли вақтни қайт атайлик:

б товуши 210 м/сек.

в товуши 130 м/сек.

р товуши 25 м/сек.

и товуши 75 м/сек.

ш товуши 170 м/сек.

қ товуши 130 м/сек.

и товуши 90 м/сек

р товуши 50 м/сек

б товуши 30 м/сек.

ў товуши 70 м/сек.

д товуши 25 м/сек.

а товуши 50 м/сек.

о товуши 60 м/сек.

д товуши 40 м/сек

а товуши 90 м/сек

р товуши 40 м/сек

д товуши 60 м/сек

и товуши 110 м/сек.

вақтда талаффуз

этилган.

Вақт сарфи а кўра кўриниб турибдики, 1= ва 2= сўзда ҳаяжон кучли бўлган. Бу икки сўзда товуш баландлиги ҳам 150 гц. яқинида олиниб, товуш кучи 9-8 мм амплитудада қайд этилган. Гапда шу бўлакларнинг товуш кучи баланд бўлиши логик урғу билан боғлиқдир. Гап эгаси. логик урғу олган бўлиб, унинг 1= унлиси энг кучли - 9 м амплитудада талаффуз этилган. Куричиб турибдики, гапнинг бирор бўлагига ҳам эмфатик, ҳам логик урғу тушар экан ундаги товуш кучи ҳам, товуш ҳузиқлиги ҳам, товуш баландлиги ҳам гапда энг юқори бўлади.

И Н Т О Н А Ц И Я

Интонацияда маълум тилдаги гапларнинг талаффуз этилиш меъёри ҳақида баҳс оритилади. Уларнинг талаффуз этилиш меъёри эса суперсегмент элемент ҳисобланади. У ўз хусусиятига кўра беш қисмга бўлинади: 1) гап тезлиги; 2) гап оҳанги; 3) гапдаги паузалар; 4) гапнинг логик урғуси; 5) гапнинг эмфатик урғуси. Гапнинг тезлиги билан оҳанги гап талаффузидаги талаффуз хусусиятларининг турли томонлари бўлиб, пауза билан эмфатик урғу тезлик кечимида өз-өзига чиқувчи суперсегмент элементлардир. Логик урғу эса оҳанг, тезлик ва товуш кучларида ўз ифодасини топади. Логик урғу билан эмфатик урғу кўрдикки, интонациянинг қисмлари ҳисобланиб, улар гап тезлиги ва оҳанги гап талаффузи кечимида ўзгариб туришига асос бўлади. Гапдаги субъект ифодаси шуларда марказлашади. Шунга қарамай, улар фонетиканинг акцентуация қисмига хос бўлиб ҳисобланади. Акцентуация урғулар ҳақида экан, логик ва эмфатик урғуларни ҳам ўз ичига олиши табиий. Шунинг учун ҳам, акцентуация баҳсида логик ва эмфатик урғулар ҳамда маълумот бериб утдик. Интонация баҳсида 1) гап тезлиги; 2) гап оҳанги; 3) гапдаги паузалар ҳақида тўхталамиз.

Гап тезлиги

Гап тезлиги унинг талаффузи жараёнида гап таркибдаги товушларга сарфланган вақт билан белгиланади. Гапнинг ҳар бир булагидоги товушларга бир текис, баробар вақт сарфланмайди. Бунинг юзига, гапнинг ҳар бир булаги тезлиги турли коммуникатив турларида турлича бўлади. Шунинг учун қуйида содда гап ҳолида унинг коммуникатив турлари булаклари тезлигига эътибор берамиз.

Дарак гаплар бошида берилган эга умумий гап тезлигига кўра секинроқ бошланади. Тезлик кесим составига ўтгач, тезлашиб, ундаги боғлама ёки ёрдамчи сўзларда тезлик максимум ҳолга келади. Масалан, Бари шоир бўда оларди дарак гапнинг эгаси бари сўзи бўлиб, ундаги ҳар бир товушга ўртача 95 м/сек дан вақт сарфланган ва кесим бўлган шоир сўзининг ҳар бир товушига ўртача 84 м/сек дан вақт кетган. Кўрдики, кесимга берилган вақт ўртача 11 м/сек дан кам. Кесимнинг боғламаси бўлган биринчи сўз товушларига 58 м/сек дан вақт олинган. Гап охиридаги и унлиси 145 м/сек вақтда қайд этилган.

Дарак гапнинг эгаси фақат гап бошида эмас, у ўз аниқловчиси дан кейин келганда ҳам паст тезликка эга бўлиб, кесим состави оқоридаги тезлик қонуниятини сақлайди. Масалан: Сотиб олдининг хотини ғриб қолди (А.Қаҳқор). Бу гапдаги аниқловчи Сотиб олдининг сўзи товушлари учун ўртача 53 м/секдан, эга хотини сўзи товушлари учун 83 м/сек дан, кесимнинг етакчи қисми ғриб сўзи 59 м/сек дан, кўмакчи қисми қолди сўзи товушлари учун 56 м/сек дан вақт сарфланган. Гап охиридаги и товуши 110 м/сек да қайд этилган.

Оқоридаги икки гапнинг таҳлили шуни кўрсатадики, дарак гапларнинг эга состави секинлашувчи, кесим состави пасаявчи тезликда бўлади. Айниқса, эга логик урғуни бўлса, ундаги секинлашувчи тезлик кучаяди. Чунки логик урғули бўладда товуш кучи ортиқ берилиб, у шу бўлак учун кўп вақт сарф қилинишига олиб келади. Оқорида келтирилган ҳар икки гапнинг ҳам эгаси логик урғу олган.

Сўроқ гаплардаги булаклар тезлиги дарак гаплардаги булаклар тезлигидан унча фарқ қилмайди. Лекин сўроқ гаплардаги эга тезлиги дарак гаплардаги эга тезлигидан сал ортиқ бўлиб, кесимга эга тезлик нисбатан сал камроқ келади. Бунинг устига кесим қисмлари тезлиги ўзаро унча фарқсиз, сингликроқ берилади. Масалан, дарак гапта берилган биринчи гапни сўроқ гап интонациясига солсак, ку-

Ишдаги ҳолни кўрамиз: ҳар бир товуш ҳисобига эгада 88 м/сек дан, кесимнинг етакчи қисмида 84 м/сек дан, боғламасининг биринчи қисмида 51 м/сек дан, иккинчи қисмида 55 м/сек дан вақт сарфланган. Вақт сарфини дарак гапдагига қиёслаб кўрилса, айтилган ғир яна ҳам ойдинлашади. Гап охиридаги товушнинг қайд этилиш вақти дарак гап ва сўроқ гапларда даярли фарқ қилмайди.

Сўроқ гапларда сўроқ сўзлар қўлланиб, у тоғик урғу олмаса, агар эга вазифасида қўлланса ҳам, ундан бошлаб тезлик пасаяди. Унда эмфатик урғу олган бўлаккина катта вақт олади. Масалан: Сенга ким айтди (А.Қаҳҳор). Бу гапдаги тўлдирувчи сенга сўзининг ҳар бир товушига уртача 109 м/сек дан, кесим айтди сўзининг ҳар бир товушига 60 м/сек дан вақт сарфланган. Гап охири бўлган д товуши 130 м/сек вақтда қайд этилган.

Буйруқ гапларда эга даярли қўлланмагани ҳолда, тезлик гап охирига томон тезлаша боради, аммо охириги сўз тезлиги кескин пасаяди. Масалан: Назир, ҳовлига чиқиб тур! (С.Аҳмад). Бу гапнинг ундالمаси бўлган Назир сўзининг ҳар бир товуши 93 м/сек дан, урин ҳоли ҳовлига сўзининг ҳар бир товуши 53 м/сек дан, кесимининг биринчи қисми чиқиб сўзининг ҳар бир товуш 36 м/сек дан, охириги кўмакчи қисми тур сўзининг ҳар бир товуши 65 м/сек дан вақт олган. Қуринадичи, ундалмадан кейин гап тезлиги орта бориб, фақат сўнгги сўзда кескин секинлашган. Гапнинг охири бўлган р товуши эса 120 м/сек да қайд этилади.

Ундов гаплар ҳаяжонли белгига эга бўлади. Шунинг учун ҳам улар бачанд товуш билан талаффуз этилиши баробарида паст тезликда қайд этилади. Айниқоа, бу ҳаяжон қаратилган бўлакларда ўз аксини топади. Ҳаяжон қаратилмаган бўлаклар тезлиги орта ҳам, дарак гапнинг шу бўлагига нисбатан секин бўлади. Масалан, дарак гап учун келтирилган биринчи мисолни ундов гап интонациясига солсак, буни яққол кўрамиз. Унинг эгаси ҳар бир товуш ҳисобига 115 м/сек, кесими 110 м/сек тезликда талаффуз этилиб, кесимининг боғламаси ҳаяжонли бўлмагани учун ортқ тезликка ўтган. Унинг биринчи қисми 54 м/сек, иккинчиси 58 м/сек тезликда берилган. Ундов гапларнинг охириги товуши бошқа гаплардагига ўхшаш катта вақтда эмас, балки қисқароқ вақтда қайд этилади. Бу ундов гапнинг охириги товуши ҳам 110 м/сек вақт олган.

Курдикки, содда гаплардаги талаффуз тезлиги эга составида пасаявчи, кесим составида кучаявчи хусусиятли бўлади. Лекин бу

гапнинг коммуникатив турларида тезликдаги маълум фарқ билан ўзига хосликни юзага келтиради. Шунингдек, тезликнинг пасайиш ёки ортиши гап коммуникатив типларида кескинлик ёки ноқескинлиги жиҳатидан узаро фарқ қилади. Гапнинг охириги товуш, албатта, катта вақт талаб қилиб, у ҳеч вақт 100 м/сек дан кам бўлмайди. Аммо бундай секинлашиш ундов гапнинг охириги товушида камроқ эъанглиги кузатилади. У ҳаяжонли бўлган бўлақлар тегушига нисбатан кам вақт олади. Бу ундов гап охирида товуш баланглигининг кескин камаюви билан боғлиқдир.

Гап талаффузининг тезлиги уюшиқ, ажратилган бўлақлар, ундалмалар, киришлар ва ҳоказолар билан боғли ҳолатда ҳам ўзгариши, ўзига хос ҳолатни олиғи мумкин.

Уюшиқ бўлақлар тезлиги пасаяди ва ҳаммаси бир хил тезликда, охириги товуши чўзиқ ҳолатда қайд этилади. Демак, уюшиқ бўлақлар бир ҳоким бўлақка тенг ҳулуқ билан бирикуви, бир хил формантда келуви, деярли бир туққумга хослиги кабилардан ташқари бир хил чўзиқ товуш билан тугаши ҳам бор. Масалан: Ореуларинг, армонинг прагингни шод этар (А.Орипов) гапидаги биринчи ва иккинчи сўз уюшиқ эгалар бўлиб, улардан бирининг ҳар бир товуши 83 м/сек дан, иккинчининг ҳар бир товуши 86 м/сек дан вақт олган. Уларнинг ауслаути эра биринчисида 215 м/сек, иккинчисида эса 180 м/сек вақтда қайд этилган. Иккинчиси кетидан пауза кутилмагани учун, у сал қисқароқ талаффуз этилган.

Ажратилган булақли содда гаплар талаффузида эса ажратилган булақнинг маъно жиҳатдан боғланиб келган бўлағи энг секин тезликда қайд этилади. Унинг олдида бир неча булақ берилган бўлса, уларнинг биринчиси нисбатан энг секин тезликда келиб, ажратилган бўлақ маъно жиҳатдан боғланган бўлақга томон тезлаша боради ва энг охиригиси энг тез қайд этилган булақ ҳисобланади. Ажратилган бўлақ семантик жиҳатдан боғланган бўлақка келиб тезлик бирдан пасаяди. Ундан кейинги ажратилган бўлақда тезлик жуда кам миқдорда ортади. Бу тезлашиш гап охирига томон орта боради. Масалан: Энди ярим пиёла қон, одам қони, керак (А.Қаҳқор). Бу гапдаги энди сўзининг ҳар бир товуши уртача 81 м/сек дан, ярим сўзининг ҳар бир товуши 58 м/сек дан, пиёла сўзининг ҳар бир товуши 42 м/сек дан вақтда қайд этилган. Гапдаги ажратилган бўлақ эса одам қони бирикмасидир. У маъно жиҳатдан боғланган бўлақ қон сўзи бўлиб, у эга вазиғасида қулданган. Қўзиниқ туғибдини, тезлик унга томон кескин тезлашиб

оғлиб, унда яна кескин секинлашган. Унинг ҳар бир товуши ўртача 123 м/сек дан вақт олган. Ажратилган бўлакнинг биринчи қисми товушлари учун 82 м/сек дан, иккинчи қисми товушлари учун 80 м/сек вақт сарфланган. Яъни ажратилган бўлакда тезлик яна орта борган, бироқ кескин эмас. Кесим товушлари ҳам ўртача 80 м/сек дан вақтда қайд этилган. Ажратилган бўлак маъно жиҳатдан боғланган бўлак гапда таъкид олган, диққат қаратилган бўлак бўлгани учун у энг катта вақтни талаб этган. Ажратилган бўлак диққат қаратилган бўлакни таъкидлаш вазиасини ўтагани учун, у ҳам вақт сарфида иккинчи ўринда бўлган. Шунга қарамай, содда гаплар тезлиги, қонуниятга кўра, энг паст ўрни эгада ва сал ортиқроқ, лекин бошқа бўлакларга нисбатан паст нуқтаи кесимда сақланган.

Ундамалар, турган гапки, гапнинг бошқа бўлақларига нисбатан паст тезликда берилади. Бу унинг алоҳида диққат қаратилган сўз эканлиги билан боғлиқдир. Масалан, буйруқ гапга келтирилган мисолдаги Назир сўзида ҳар бир товуш 92 м/сек дан вақтда қайд этилган. Бу гапдаги ҳар бир бўлак товушларига сарфланган вақтдан ортиқдир.

Кириш сўзлар тезлиги бундай кескин паст тезликини талаб қилмайди. Бироқ гапнинг секин талаффуз этилган бўлақларидан унча ортиқ тезликка ҳам эга бўлмайди.

Г пларда пауза

• Пауза нутқ кечимида товушнинг вақтинча тўхташи ва нутқ оқимининг узилишидир. У физиологик ёки психологик сабабларга кўра, гап ва синтагмаларнинг ажратиш талаффуз этиш мақсадида, кесим ва эгани алоҳида таъкидлаш учун, уюшган бўлақларни санаб кўрсатишда, ажратилган бўлақларни қайд этиш ва гап билан грамматик боғламаган сўз ёки қурилмаларни беришда қўлланади.

Пауза эга ва кесими ёки эга ва кесим составларини алоҳида таъкидлаш учун берилади. Бунда гап от кесимли бўлади. От кесимли дейилганда кесим феълдан ташқари сўз туркумларининг бирортасида келиши мумкин. Масалан: Қиз-ғунчадеқкина (С.Аҳмад). Гапнинг кесими сўзга туркумидаги сўз бўлиб, у от кесим деб қаралади. Бу гапнинг эга ва кесими 490 м/сек пауза билан ажратилган. От кесим олмошдан иборат бўлиши ҳам кузатилади: Бўлади, ан гап шу (А.Қаҳҳор). Бу гапнинг кесими шу олмоши бўлиб, у эгадан фақат 30 м/сек чузиқликдаги пауза билан ажратилган. От кесим олмошдан иборат бўлса, у эгадан одатда шундай қисқа пауза билан ажратилади. Агар олмош

эга бўлиб келса, яъни юқоридаги эга ва кесим Ҳазифасидаги сўзларни шу Ҳазифаси бўйича алмаштириб қўлласак, пауза Ҳузиқлиги нисбатан анча ортади, Ҳироқ у сифатда ифодаланган от кесим паузасидеи Ҳузиқ бўлмайди. Яъни Шу бўлган гап гапида эга Ҳазифасидаги шу сўзидан кейин 240 м/сек пауза берилган. Бундай гап боғлама билан қўлланса ҳам, унинг юқоридагича пауза Ҳузиқлиги сақланади. Умуман гапнинг эга ёки кесими олмош билан ифодаланса, улар ўрта-сидаги пауза нисбатан қисқа бўлади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, от кесимли гапларнинг эгаси ёки эга состави деярли эмфатик ургу олган бўлиб, Ҳузиқ қўлланади.

Одатда эмфатик ургулардан кейин ҳам пауза берилади. Бу ўринда гап от кесимли бўлиши шарт эмас. Шу билан бирга эмфатик ургу олган булакнинг гапдаги ўрни ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди. Масалан, Туман ким биландир фитна тайёрлар (А.Орипов) гапидаги эга Ҳазифасида қўлланган туман сўзи эмфатик ургулидир. Шунинг учун ундан кейин 300 м/сек Ҳузиқликда пауза берилган. Эмфатик ургули гап бўлаги гапнинг логик ургусини ҳам олган бўлса, ундан кейинги пауза анча Ҳузиқ бўлмайди. Эмфатик ургули булак паузага эга бўлиши кераклигига қарамай, у логик ургули бўлгани учун кесим билан жипс келиши талаб қилинади. Бу икки хил формани талаб қилувчи фонологик ҳолат ораллиқ формани юзага келтиради. Натижада, қайд этилган пауза қисқа бўлади. Масалан, Гул очилар баҳор чоғида (Х.Олимжон). Бу гапдаги гул сўзи гапнинг ҳам эгаси, ҳам логик ургу олган бўлагидир. Шунинг учун кесим билан ёндош қўлланган. Бунинг устига эмфатик ургу олган булак ҳам шу. Унинг кетидан берилган пауза эса 110 м/сек Ҳузиқликка эга.

Гап кесими ҳам логик ургу, ҳам эмфатик ургу олган бўлса, ундаги пауза тўла қад этилади. Масалан: Алданибман яна бир сафар (Уйғун). Бу гапнинг кесими алданибман сўзи бўлиб, у ҳам логик, ҳам эмфатик ургули бўлгани учун гап бошида қўлланган. Унинг кетидан эса 250 м/сек Ҳузиқликда пауза берилган.

Умуман, эмфатик ургули булак, гапнинг қачдай бўлаги бўлигидан қатъий назар, ундан кейин деярли пауза берилади.

Уюшққ булакли гапларда ҳам пауза қўлланади. Бунда уюшққ булакларнинг ҳар бир қисми кетидан пауза берилади. Ҳар бир компонент кетидан берилган пауза кунда санаш оҳангидаги каби ўзаро тенг — бир қил бўлмайди. Асосий тартибда ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатдики, уюшққ бўлақлар кетидан гапнинг кейинги ўриндаги-

лари томон қисқариб боради. Аниқса охири уриндаги қисм энг ва ниҳоятда қисқаси бўлади. Масалан: Сеники бўлсин шеърим, умрим, юрагим, жоним (Э.Воҳидов). Бу гапдаги уюшиқ булақларнинг шеърим қисмидан кейин 490 м/сек, умрим қисмидан кейин 480 м/сек, юрагим қисмидан кейин 90 м/сек пауза берилган.

Гапдаги уюшиқ булақлар ўз умумлаштирувчи сўзларига ҳам эга бўлади. У уюшиқ булақлар олдидан келиши ҳам, кетидан келиши ҳам мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам уюшиқ булақлар билан умумлаштирувчи ўз ўртасидаги пауза энг узун пауза бўлади. Масалан: Кўчалар, томлар, оғочлар ҳамма ёқ қор. Бу гапдаги уюшиқ булақ уч компонентдан иборат бўлиб, унинг биринчи компонентидан 440 м/сек, иккинчи компонентдан кейин 430 м/сек пауза берилган. Учинчи компоненти билан умумлаштирувчи ҳамма сўзи ўртасидаги пауза эса энг катта 480 м/сек вақтни олган.

Гапнинг ҳар бир синтагмасидан кейин ҳам пауза қайд этилади. Бу гап синтагмалари маъносини алоҳида=алоҳида қайд этиш имконини беради. Бироқ бу пауза нисбатан қисқа бўлади. Масалан: Менинг ўғлим=чи бундан ҳам бадтар (А.Қаҳҳор). Бу гап икки синтагмадан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси менинг ўғлим=чи, иккинчи синтагма бундан ҳам бадтар қурилмасидир. Улар ўртасида 375 м/сек чўзиқликда пауза бор. Бу пауза одаздаги пауза чўзиқлигидан ортиқ. Буни биринчи синтагманинг иккинчи сўзига таъкид бурилгани ва таъкид юклама орқали ифодаланганлиги билан изоҳлаш мумкин. Одатда шундай – синтагма п.узаси гапдаги бошқа ҳодисалар ёки категориялар паузаси билан айнан бўлиб қолса; у чўзиқ бўлади. Масалан: Зарқиншоқ кўчаларида, адир ва сойларида, боғларида кўкдам кезади (С.Аҳмад). Бу гапнинг Зарқиншоқ кўчаларида синтагмасидан кейин 500 м/сек, иккинчи адир ва сойларида синтагмада 430 м/сек пауза берилган. Бу паузалар гапдаги уюшиқ булақларнинг паузаси ҳам ҳисобланади.

Ундалмалар ҳам нутқда пауза қўлланиши учун сабаблардан бири ҳисобланади. Улар гапдан пауза билан ажратилган бўлади. Паузанинг чўзиқ ёки қисқалиги ундалманнинг гапдаги ўрни билан боғлиқдир. Агар ундалма гапнинг олдида қўлланса, ундан кейинги пауза анча чўзиқ келади. Масалан, гап тезлиги таълили учун келтирилган мисолимизни эслашлик: Назир, ховлига чиқиб тур! Бу гапдаги Назир ундалмасидан кейин 310 м/сек чўзиқликда пауза келган. Агар ундалма охирида келса, ундан аввал қўлланган пауза анча чўзиқликка эга бўл-

майди. Масалан: Яна нима олдони бошлайтсан, Азизим (С.Аҳмад). Бу гапдаги Азизим ундалмасидан олдин берилган пауза 100 м/сек чўзиқликдадир. Ундалма гапнинг уртасида қўлланса, унда аввалги пауза қисқа, кейинги пауза нисбатан анча чўзиқлиги кузатилади. Масалан: Йиғлама, Турсуной, Йиғлама (А.Қаҳҳор). Гапдаги ундалма Турсуной атоқли отидир. Ундан аввал берилган пауза 160 м/сек чўзиқликка эга бўлиб, кейин берилган пауза 460 м/сек чўзиқликда. Кўриниб турибдики, кейин келган пауза аввалгисидан 200 м/сек ортиқ вақт олган. Буни ундалма тингловчи диққатини узига тортиш ва узига қаратгач, нутқни давом эттириш мақсадида қўлланиши билан изоҳланади. Диққатни тортиш учун эса вақт талаб қилинади.

Кириш сўз ёки қўйилмалар учун қўлланадиган паузалар эса яна узига хосдир. Улар - киришлар гап олдида келса, ундан кейин деярли пауза берилмайди. Масалан: Албатта, боришим керак (Х.Даврон). Бу гапда кириш вазифасини албатта сўзи ўтаган бўлиб, ундан кейин пауза берилмаган. Агар кириш гап уртасида қўлланганда эди, унда аввал анча чўзиқ пауза берилиб, кейин эса, ёқоридаги каби пауза деярли учратилмасди. Масалан: Ҳали ҳам бахт эди, ахир, севилмоқ (М.Солиҳ). Бу гапдаги кириш ахир сўзи бўлиб, ундан аввал 270 м/сек чўзиқликда пауза берилган, лекин ундан кейинги пауза йўқ. Одатда таъсирчанлик қайд этилган сўзлардан кейин албатта пауза кузатилади. Бу ўринда унинг аксини кураимиз. Чунки киришга оид таъсирчанлик ундан кейинги ўриндаги бўлакка хос бўлиб, улар жипс келиши зарурияти туради. Бу эса паузага йўл қўймайди. Гапда кириш таъсирчанлигига, тайёрлик зарурати учун ундан аввал, албатта, пауза берилади.

Ажратилган бўлақлар паузаси, турган гапни, ёқоридаги синтактик категориялар паузасидан фарқ қилади. Ажратилган бўлақлар аввало гап олдида қўлланмайди. У гап уртаси ва охирида келиши мумкин. У гап охирида келганда ундан аввал бирмунча чўзиқ пауза кўлади. Масалан, Уста Турдиқли бўламан - колхозда аравасоз (А.Қаҳҳор): Бу гапдаги ажратилган бўлақ колхозда аравасоз бирикмаси бўлиб, ундан аввал 340 м/сек чўзиқликда пауза бор. Агар ажратилган бўлақ гап уртасида қўлланса, ундан аввал пауза бўлиб, кейиндан пауза берилмайди. Масалан: Энди бир пиеда қон, одам қони, керак гапдаги ажратилган бўлақ одам қони бирикмаси бўлиб, ундан аввал 540 м/сек чўзиқликда пауза келган, лекин кейин пауза йўқ. Ундан олдин пауза берилган ундан олдин берилган бўлакка эматига

ургу тушиши ва ажратиб қўллаш зарурияти билан изоҳланади. Аммо кейин пауза берилмаслиги эса ажратилган булақ кейинги булақ билан грамматик боғланиши натижасидир.

Содда гаплар бир составли гаплар билан келганда, кўчирма гапларда, қўшма гапларда, турган гапки, пауза қўлланади. Булар изоҳ талаб қилмайди.

Гап оҳанги

Гап оҳанги гапдаги бўғин унлиларининг баланд ёки паст талаффуз этилиш системаси (тузуми)дир. Товуш баландлиги гц (герц) билан ўлчаниб, гц товуш ҳосил қилишдаги товуш пайларининг нафас кучи урилган томонининг тескари йўналишига қараб бир силкиниб қайтиши бўлади. Товуш талаффузида товуш пайлари секундига қанча куп силкинса, яъни тебранса, товуш шунча баланд чиқади ва аксинча.

Гапнинг барча бўғинлари бир хил баландликда бўлмайди. Бинобарин бу баландлик гапнинг коммуникатив турига ва гап бўлаклари хусусияти, мазмуни, таъсирчанлигига қараб турлича кузатилади.

Ўзбек тилида дарақ гаплар содда гап тузилишида бўлса, унинг одатда биринчи бўғин унлиси баланд талаффуз этилиб, кейинги бўғини унлиси пастлашуви ва кесимнинг етакчи қисми охиригача кўтаришчи оҳангга кетади, кейин у пасаявчи оҳангга ўтади. Охириги бўғин унлиси энг паст товуш билан қайд этилади. Мисол учун гап тезлиги учун берилган биринчи гапки келтириб, унинг оҳангига эътибор берамиз. Бу гап Бари шонр була оларди гапи эди. Унинг биринчи бўғин унлиси 143 гц ва кейинги унлилари 120 гц, 125 гц., 194 гц., 164 гц., 129 гц ва ниҳоят 70 гц. баландликда бўлган. Гапнинг биринчи бўғини бирмунча баланд, кейингиси анча паст ва кейин кесим боғламасининг биринчи бўғинигача кўтарила борган. Шу Урин гапдаги товуш баландлигининг чўққиси ҳисобланади. Кейин у пасая бориб, сўнгги бўғинда кескин тушган. Турган гапки, биринчи бўғин баландлиги логик ургу билан ҳам маълум даражада боғлидир. Оҳангнинг марказга томон кўтарила бориши дарақ гапга хос бўлиб, тезликнинг ортиши заруриятидан келиб чиққан.

Дарақ гап оғар икки синтагмага бўлинса, унинг эгаси биринчи синтагманинг кейинги ўрнидан жой олган бўлса ҳам, синтагма охирига томон тушувчи оҳанг кузатилади. Бу оҳанг кейинги синтагмада ҳам қайд этилади. Бунинг учун ҳам гап тезлиги учун берилган кейинги мисолни келтираемиз: Сотиболдининг хотини оғриб қолди. Бу

гапнинг биринчи бўгин унлиси I4I гц. баландликда талаффуз қилинган. Шу сўздаги учинчи бўгин унлиси I7I гц., туртинчи бўгин унлиси I60 гц. баландликка эга. Сўзнинг яққинчи ва бешинчи бўгин унлилари редукцияга учраган. Хотини сўзидаги бўгин унлилари баландлиги эса I50 гц., I39 гц., 77 гц. дан. Гапнинг кесими ўз кўмакчиси билан бўгин унлилари I27 гц., I43 гц., I12 гц., 63 гц. лар да баландлик билан қайд этилган. Куришиб турибдики, гап оҳанги икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи бўгин пастроқ ва кейин бир мунча баландлашиб, ундан тушувчи оҳангда давом этади. Охири ҳамма вақт ниҳоятда паст бўлади.

Сўроқ гаплар оҳанги дарак гаплар оҳангидан тубдан фарқ қилади. Агар сўроқ гап фақат интонация орқали сўроқ англатиб, сўроқ олмоши ёки юкламаси қўлланмаса, сўзларнинг лексик урғули бўгинлари, боғлама ёки кўмакчи феълларнинг фармантдан аввалги бўгинлари баланд бўлади. Гапнинг умумий товуш баландлиги дарак гапдагига нисбатан ортиқ келиб, финал бўгин унлиси унча пасаймайди. Масалан, дарак гапдаги келтирилган биринчи гапни сўроқ интонациясига ўтказсак, ундаги бўгин унлилари бери сўзда I62 гц., I73 гц., шодир сўзида I67 гц., I75 гц., бўла сўзида 200 гц., I60 гц., оларди сўзида I33 гц., 225 гц., I33,3 гц. баландлик билан қайд этилади.

Сўроқ гапларда сўроқ олмоши бўлса, гапнинг логик урғу олган булагининг лексик урғули бўгин унлиси баланд бўлиб, гап олдидаги булақлар унга томон, охиридаги булақлар ундан охирига томон пасайиб боради. Бунга сўроқ гаплар тезлиги учун берилган Сенга ким айтди? гапини келтириб, таҳлил этиб кўриш мумкин. Бўгинларидаги унлилар баландлиги сенга сўзида I33 гц., I44 гц., ким сўзида 200 гц., айтди сўзида I38 гц., 61 гц. дан. Куринадики, сўроқ гаплар таркибида сўроқ олмош ёки юкламаси бўлса, унинг охири дарак гаплардаги каби паст оҳангда бўлади. Гапнинг логик урғули ким сўзидан иборат эгаси энг баланд талаффузга эга.

Буйруқ гаплар оҳанги яна узига хосдир. Унинг оҳанги баланд ва шитоб билан бошланиб, шу оҳанг билан давом этган ҳолда охиригача боради. Ҳатто бу шитоб натижасида айрим сўзларнинг тор унлилари кучайиб кетиб қолган бўлади. Гапнинг сўнгги бўгин унлиси оҳанги ҳам деярлик пасаймайди. Масалан, Сўроқ гап учун гап тезлигида таҳлил қилинган мисол келтирилди: Назир, ховлига қилиб туру! гапнинг ундаги Назир сўзининг бўгин унлилари I45 гц. ва

200 гц. баландликда қайд этилган. Буйруқ гапнинг биринчи урин холи вазифасидаги ҳовлига сўзининг бўғинлари унлиси баландлиги 259 гц., 222 гц., 220 гц. бўлиб, кесимнинг етакчи қисми булган чиқиб сўзининг бўғин унлилари шитоб тезлиги таъсирида кучсизланган. Кумакчи феъл тур сўзи унлиси эса 212 гц. баланд талаффуз этилган. Куринадики, бу буйруқ гап тушувчи оҳангга эга булса ҳам, у унча сезиларли даражада эмас.

Ундов гаплар ҳаяжонга эга бўлиб, ҳаяжонсиз гапларга қарама-қарши қилади. Ҳаяжонлилиқ асосан паст тезлик талаб қилгани ҳолда товуш баландлигини талаб қилмайди. У дарак ва сўроқ гаплардаги товуш баландлиги бир мунча паст бўлиб, буйруқ гаплардаги товуш баландлигига нисбатан жуда паст эканлигини кўрамиз. Бунинг учун дарак гап учун келтирилган биринчи гапни ундов гапга айлантириб, яъни унга ҳаяжонлилиқ бериб, талаффузи экспериментини таҳлил этиб кўрайлик. Бунда гап эгаси бўғинларининг унлиси I38 гц ва I55 гц баландликда, кесими етакчи компонентининг бўғинлари унлиси I54 гц ва I44 гц баландликда берилган. Кесим боғламасининг бўғинлари унлиси баландлиги эса I57 гц., I18 гц., III гц. ва 64 гц билан қайд этилган. Кесим боғламаси була оларди сандхи ҳолидаги икки сўздан иборат бўлгани учун, улар туташган ўриндаги икки унли бир унли шифатида талаффуз этилган. Куринадики, гап эгасининг биринчи бўғин унлиси сал паст оҳангга бўлиб, кейин бўғин унлисида бир мунча кўтарилган оҳанг боғламанинг биринчи унлиситача деярли силлиқ давом этган. Бу дарак гапдаги оҳангдан нисбатан сал паст ва силлиқ. Кейин у пасайиб кетган. Гап охири барча ҳаяжонсиз гаплардагига кўра ниҳоятда паст талаффузга эга.

Кўрдикки, товуш баландлиги гапнинг турли коммуникатив турларида турли тил булаклари бўйича турлича акс этади. Улар ҳеч бир ўринда ўзаро ўхшамагани ҳолда, фақат гап охиридаги бўғин унлисида пасайиши умумий ҳолни ташкил қилади. Бироқ шунда ҳам гапнинг турли коммуникатив турларида турлича акс этади. Буйруқ гапларда бу пасайиш деярли сезилмайдиган даражада. Таъсирчанликка кўра ундов гапларда пасаявчи оҳанг бўлиб, охириги бўғин унлиси деярли паст оҳангга қайд этилади.

Гап талаффузидаги оҳанг ушшқк ва ажратилган булаклар, ундалмалар, киришлар ва ҳоказолар билан борли ҳолатда ҳам ўзгариши, ўзига хос ҳолатни олиши мумкин.

Ушшқк булакда гапларнинг ушшқк булаклариди интонацион бир хил-

лик булар экан, у оҳангда ҳам маълум даража ақс этади. Одатда уюшқ бўлакларнинг ургули бугин унлисининг баландлиги бир хил бўлиб, ундан кейинги бугин унлилари баландлиги ҳам ўзаро ўхшаш ҳолда пасглашади. Ургули бугиндан аввалги бугин ҳақида бундай қатъийликни кўрсатиб бўлмайди. Масалан, Пашшалар шоҳи ялинди, ёлворди (А.Қаҳҳор) гапидаги оҳангга эътибор берсак, уюшган кесимларнинг биринчиси бугинлари 144 гц., 100 гц., 118 гц ва иккинчисининг бугинлари 127 гц., 147 гц., 107 гц. дан баландликда талаффуз этилган. Ҳар икки қисмининг ҳам ургули бугини деярли бир хил - деярли 100 гц. дан фўтиқроқ баландликка эга.

Ажратилган бўлақлар оҳанги гап составида яққол ажралиб туради. Масалан, Уста Турдйали бўламан - қолхозда аравақоз гапининг ажратилган бўлақдан аввалги бўлақнинг сўнгги бугин унлиси 90 гц. баландликда бўлса, ажратилган бўлақ кескин кўтарилиб, 144 гц. баландликда талаффуз этилган. Ажратилган бўлақ бугинлари унлиси бир-биридан кам фарқ - деярли 20-25 гц. фарқ баландлик билан қай, этилади. Юқорида гапининг ажратилган бўлағидаги бугинлари унлиси ҳам 144 гц., 137 гц., 144 гц., 160 гц., 128 гц., 146 гц баландликда берилган. Куринадики, ажратилган бўлақнинг сўнгги бугини гап охири бўлишига қарамай, у кескин паст товушда берилган. Аксинча, ажратилган бўлақдан аввалги бугин унлиси гап охири баландлиги оҳангини олган. Бу эса ажратилган бўлақ оҳанги гап оҳангидан мустақил, алоҳида эканлигини кўрсатади.

Ундамалар оҳанги ҳам ўзи оид бўлган гап оҳангидан алоҳида, мустақил бўлади. Бунинг устига у кўтарилиувчи оҳангда ақс этади. Масалан, Қаердан сураимиз, қилур? (С.Аҳмад) гапида бўлақлардаги бугин унлилари 150 гц., 187 гц., 155 гц., 180 гц., 166 гц., 57 гц., 114 гц., 175 гц тартиби билан баландликда давом этган. Куринадики, гап охири иккинчи сўзнинг сўнгги бугини бўлиб, унлиси 57 гц. баландликда. Ундан кейинги ундалма оҳанги кескин кўтарилиб, 114 гц. ва 175 гц. ларда берилган кўтарилиувчи оҳангдир.

Киритилган оҳанги ўзи киритилган гап оҳангидан унча фарқ қилмайди. Лекин унинг бошланғич оҳангининг умумий оқимига мос келмаса ҳам, ўз лексик ва янғитик унлиси эътибори билан ундан ажралиш мумкин. Ундан кейинги бўлақ ҳам ўша оҳанг оқимига кириб боради. Масалан, Ҳали ҳам бахт эрди, анди, севилмақ (М.Солиҳ) гапидаги бугинлари унлиси 230 гц., 113 гц., 230 гц., 181 гц., 165 гц. 161 гц., 155 гц., 170 гц., 165 гц., 170 гц., 170 гц. тартиби билан баланд-

ликда талаффуз этилган. Яъни гап учинчи бугиндан кейин тушувчи оҳангда давом этган. Киришнинг биринчи бугини гапнинг еттинчи бугини бўлгани учун 161 гц. баландликдаги олтинчи бугин унлиси-дан кейин 155 гц. да талаффуз этилган. Аммо кейинги лексик урғу-ли бугини унлиси 175 гц баландликка кўтарилган. Киришдан кейинги гап оҳанги эса яна аввалги баландлик меъёрига тушиб, тушувчи оҳангни ояган.

Содда гек таркибдаги бир составли гаплар, кўчирма гаплар, қўшма гап компонентлари, турган гапки, ўзига хос оҳангда бўлади. Бу эса, гап булаклари суперситмент хусусиятлари билан боғлиқдир, деган хулосани беради.

НУТҚ ТОВУШЛАРИНИНГ ЎЗГАРИШИ

Нутқ товушларининг ўзгариши асосан икки ҳолатга кўра содир бўлади: 1) позиция (ўрнига кўра) товуш ўзгариши; 2) комбинатор (ўзаро таъсирга кўра) товуш ўзгариши.

Позицион товуш ўзгариши нутқ товушининг сўздаги ўрнашган ўр-нига боғли ҳолатда ўзгаришидир. Масалан, ўзбек тилида товуш сўзи-нинг аялаут (биринчи) ундоши жаранглилашиши ва довуш деб талаффуз этилиши унинг оуз бошида ўрнашиши билан боғли ҳолда содир бўлган. Шунга ўлаш, яна эроний тиллардан ўзлашган озод сўзининг ауслау-ти (сўнгги) сўз охирида келгани учун жарангсизлашишини ҳам кўрса-тиш мумкин.

Комбина.эр товуш ўзгариши нутқ товушининг нутқ кечимида шу сўздаг: маълум товуш таъсири билан ўзгаришидир. Масалан, ўзбек тилида бир сонига дон асон қўшимчаси та қўшилар экан, қўшимчанинг ундоши таъсирида ўзанинг сўнгтовуши ўзгаради. Яъни: бир+та>бита каби. Яна пайпоқ сўзининг иккинчи негизи биринчи негизининг тузи-лиш таъсири билан унинг тузилишига мослашиб олган. Яъни, пайпоқ> пайпоқ каби.

Нутқ товушлари ўзгаришининг бирор кўриниши ё позиция, ё ком-бинатор товуш ўзгаришининг бирига мансуб деб қатъий кўрсатиб бўл-майди. Шунинг учун нутқ товуши ўзгариши кўринишлари ҳақида алоҳи-да тўхтаб, улар қайси ҳолатга мансублигини бул-йулакай кўрсатиб бориш маъқул.

Ну қ товушининг ўзгариши қуйидаги кўринишларга эга:

1. Нутқ товуши тараққиётидаги миқдорий ўзгариш.

2. Товушларнинг нутқ кечимида ўзаро мосликке кўра ўзгариши.

қатор д унлиси қўлланган: қишла+қ > қишса каби. Улар ҳозирги тилмизда д унлисига айланиб кетган.

Дивергенция (булиниш) маълум бир тилдаги бирор товушнинг тарихий тараққиёт натижасида яна бир товушни ҳосил қилиши. Масалан, тил орқа д унлиси тарихий тараққиёт натижасида чуқур тил орқа ундoshiлари ва лаб сирғалувчиси в ундoshидан аввалги ўринда д товушига ўтган, яъни уни ҳосил қилган. Шу билан бирга сўзнинг бошқа ўринларида ўз қимматини сақлаб қолган: қаз, хачир, райр, вақт каби.

Конвергенция ва дивергенция ҳодисалари, қилинган таҳлиллардан кўриниб турибдики, асоан комбинатор товуш ўзгаришига киради. Лекин ассимилятив конвергенцияни тўлалиги билан бундай деб бўлмайти. У маълум даража позициян товуш ўзгариши ҳамдир.

Товушларнинг нутқ кечимида ўзаро мослашма кўра ўзгариши

Нутқ товушлари нутқда ёндош ёки бўғичдаги ўрнига кўра мос қўлланар экан, уларнинг артикуляция ўрни, усули ва акустикаси ўзаро кескин фарқланиши, улар талаффузда қийинчилик туғдириши, шунингдек, бир хил бўлса, коммуникацияда чалкашликни келтириб чиқариши мумкин. Шунга кўра² шу нутқ товушлари ўзаро мослашуви ёки мослиги йўқолиши кузатилади. Мана шу нутқ товушларининг нутқдаги ўзаро мослигига кўра ўзгариши қандай сабабга кўра ўзгаришига қараб қуйидаги кўринишларга бўлинади: ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, умлаутлаш, назализация.

Ассимиляция (ўзлаштириш) сўздаги маълум товуш иккинчи бир товушни маълум нуқтаи назар ёки нуқтаи назарларга кўра ўзи билан бир хиллаштириб олишидир. Ассимиляция сўздаги унлилар ўртасида ҳам, ундoshiлар ўртасида ҳам кузатилади. Одатда, ассимиляция атамаси сўздаги ёндош товушлар ўртасидаги мослашишга нисбатан қўлланадиг. Унлилар ўртасидаги ўзаро мослашиш, яъни уйғунлаш сингармонизм термини остида ўрганилади.

Ассимиляция сўздаги бир ундoshi иккинчи бир ундoshiни ўзи билан айнан бир хил қилиб олишида ҳам, маълум нуқтаи назардан бир хил қилиб олишида ҳам кузатилади. Шунга кўра у икки кўринишга эга: 1) тўлиқ ассимиляция, 2) тўлиқсиз ассимиляция.

Тўлиқ ассимиляцияда сўзде ассимиляцияланувчи товуш айнан бир хил бўлиб олади. Масалан: бр-та > битта каби. Бу ўринда тит

роқ, тил олди, сонан р ундоши эса портловчи, тил олди, жарангсиз т ундоши билан ҳам артикуляция ўрни, ҳам артикуляция усули, ҳам акустикаси жиҳатидан мослашиб, бир хил бўлиб олган. Лекин бундай тўлиқ ассимиляция учун ҳамма вақт ҳам ўзлаштирувчи товуш билан ўзлашувчи товуш ҳам артикуляция ўрни, ҳам артикуляция усули, ҳам акустикаси жиҳатидан фарқ қилиши шарт эмас. Масалан, айт+са > айсса тўлиқ ассимиляциясида товушлар фақат артикуляция усули билан, чет+ка > чекка тўлиқ ассимиляциясида товушлар фақат артикуляция ўрни билан, чўк+ган > чўккан тўлиқ ассимиляциясида товушлар фақат акустикаси жиҳатидан фарқи бўлган. Бу фарқ икки нуқтаи назардан бўлиши ҳам мумкин. Масалан, сур+най > суннай тўлиқ ассимиляциясида товушлар ҳам артикуляция ўрни, ҳам артикуляция усули жиҳатидан, солдат > соллат тўлиқ ассимиляциясида товушлар ҳам артикуляция усули, ҳам акустикаси жиҳатидан фарқи бўлган.

Тўлиқсиз ассимиляцияда сўздаги маълум товуш иккинчи бир товушни ё артикуляция ўрнига, ё артикуляция усулига, ё акустикасига кўра бир хил қилиб олишидир. Масалан, сунбул > сўмбул, танбал > тамбал, ун беш > ўн беш, кегин > кегин каби ассимиляцияларда товушлар фақат артикуляция ўрнига кўра: оқшом > оҳшом, тўксон > тўхсон, ёғ га > ёҳса, икчам > икчам, ахта > а.та каби ассимиляцияларда товушлар фақат артикуляция усулига кўра; автор > афтор, судк > сутхўр, бек+зода > бегзода каби ассимиляцияларда товушлар фақат акустикага кўра бир хил бўлиб олган.

Ассимиляция ўзлаштирувчи ва ўзлашувчи товушларнинг сўздаги ўзаро тутган ўрнига қараб ҳам икки кўринишга бўлинади: прогрессив ассимиляция ва регрессив ассимиляция.

Прогрессив ассимиляция (илгариларда ўзлаштириш)да ўзлаштирувчи сўздаги товуш ўзлашувчи товушга нисбатан аввалги ўринда ўрнашган бўлади. Масалан, ол+ни > ошши, лом+ни > ломми, таво > товва, навбат > новбат к.биларда аввалги товуш таъсири билан кейинги товуш бир хил бўлиб олган. Яна кегин > кегин сўзидаги ассимиляцияда ҳам сўздаги I= товуш таъсирида учинчи товуш ҳам артикуляция ўрни, ҳам акустикасига кўра бир хил бўлган.

Регрессив ассимиляция (қайтма ўзлаштириш)да сўздаги ўзлаштирувчи товуш ўзлашувчи товушга нисбатан кейинги ўринда ўрнашган бўлади. Масалан: новвой > новвои, бўни > бўни, йигитча > йигечча, танбур > танбуи, ахтар > ахтари к.биларда кейинги товуш аввалги товушни ўзи билан е бутурилай, ё маълум жиҳатдан бир хиллаштириб ол-

ган.

Ассимиляция сўздаги ўзлаштирувчи ва ўзлашувчи товушларнинг ўзаро ёндош жойлашгани ёки ёндош жойлашмаганига қараб икки кўринишга бўлинади: контакт ассимиляция ва дистант ассимиляция.

Контакт ассимиляция (ёндoshma ўзлаштириш) да ўзлаштирувчи товуш ўзлашувчи товуш билан сўз таркибида ёндош жойлашган бўлади. Юқорда асосан контакт ассимиляцияга мисолларини келтириб, ассимиляция кўринишларини таҳлил қилган эдик. Масалан, бирта > битта, маҳкам > мақкам, тавба > товб, каби тулқ ассимиляциялар; нуқсон > нуқсон, автол > афтол каби туликсиз ассимиляциялар; тақдир > тақтир; лўм+ни > лўмми каби прогрессив, ўрни > ўрни, ақча > ақча каби регрессив ассимиляциялар контакт ассимиляциялар ҳисобланади.

Дистант ассимиляция (масофали ўзлаштириш) да ўзлаштирувчи товуш билан ўзлашувчи товуш сўз таркибида ёндош жойлашмай, улар орасида айрим товушлар ҳам бўлади. Масалан, кетин > кетин. Сирчиқ > Чирчиқ кабиларда ассимиляция сўзнинг бўғинлари бошидаги товушлар ўртасида бўлган. Биринчи сўзда ўзаро таъсир этувчи сўзлар ўртасида бир товуш, иккинчи сўзда икки товуш мавжуд.

Сингармонизм сўздаги унлиларнинг ўзаро бир хиллашиши, яъни уйғунлашишидир. Сингармонизм икки нуқтаи назардан сўлиши, яъни сўздаги унлилар икки нуқтаи назарга кўра ўзаро бир хиллашуви мумкин. Шунга кўра икки кўринишга бўлинади: палатал сингармонизм ва лабиал сингармонизм.

Палатал сингармонизм атамаси ўрнида ўзбек тилида танглай сингармонизми ва лингвал сингармонизм атамалари ҳам қўлланади. Палатал сўзи лотинча *palatalis* сўздан олинган бўлиб, "танглай" маъносини беради. Палатал сингармонизмига кўра унлилар уйғунлашуви ё кимшак танглай, ё қаттиқ танглайди бўлади. Масалан, йрток, тармоқ, қўшқ, ташқар, қўйшқ каби сўзларнинг унлилари фақат кимшак танглайга хос, яъни орқа қатор унлилар ҳисобланади. ана кечк, ичк, ичк, ичк каби сўзлардаги унлилар фақат қаттиқ танглайга хос, яъни олди қатор унлилардир. Бу мисоллар Андижон шева-сида бўлиб, профессор С.Иброҳимовдан олинди. Яна биз профессор Ф.Абдуллаев ўзгиз диалектидан ёзиб олган мисолни ҳам келтиришимиз мумкин: оа:зара, барсанъ йуз:й епкел:й, йуз:й эмас, чатма дуз:й епкел:й. Бу гаптаги 1,2,7= сўзлардаги унлилар орқа қатор 3,4,5,6,8,= сўзлардаги унлилар олди қатордир.

Палатал сингармонизм сўзлардаги фақат унлиларгагина хос деб

бўлмайди. У ундошларда ҳам ўз аксини топган. Агар сўздаги унлилар орқа қатор бўлса, ундаги ундошлар ҳам асосан чуқур тил орқа эканлиги кузатилади. Масалан, қышқ, ташқар каби сўзларнинг нлиси орқа қатор бўлгани учун бу сўзларда чуқур тил орқа қ ундоши ҳам бор. Яна кечмек, йергек, кар каби сўзларнинг унлилари олди қатор бўлгани учун унинг ундошлари ҳам асосан тил орқа ёни тил олди дидир.

Етакчи шаҳар шеъраларига асосланган ўзбек адабий тили гарчи носингармоник ҳисобланса ҳам, унинг деярли шевалари: ўғиз ва қипчоқ шевалари тўлаллиги билан, қардуқ шеваларининг Юдий вилоятларидагилар сингармонистик деб қаралади.

Лабиал сингармонизм атамасидаги лабиал қисми латинча *labium* сўзидан олинган бўлиб, у "лаб" маъносини беради. Сингармонизмнинг бу ласланишга асосланган кўриниши ўзбек адабий тилигига эмас унинг шеваларида ҳам ёқут, тива, хакас, қирғиз, олтой, шор, туркман, қорайим тилларидаги каби изчил эмас. У қипчоқ шеваларида маълум даражада кузатилади. Масалан: оруң, оттуз, ойун, хуру, ўйун, жўзу ва ҳоғз. Бу мисоллардаги биринчи тўрт сўзда тил орқа лабланган унлилар, кейинги икки сўзда тил олди лабланган унлилар уйғунлашган. Кўринадики, лабиал сингармонизм палатал сингармонизм билан мутаносиб ҳолда содир бўлган.

Диссимиляция сўздаги икки эир хил товушдан бирининг бошқа товушга ўзгаришидир. Бу ҳодиса ҳақида гап кетар экан, турган гапни, сўздаги унлилар ҳам, ундошлар ҳам назарда тутилади. Бироқ туркия тиллар сингармонизмга мойил бўлгани учун, ўзбек тилида унлилар диссимиляцияси ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ўзбек тилида фақат ундошлар диссимиляциясига мисол кўрсатиш имконияти бор: оллоҳ > обло, иттифоқ > интифоқ каби. Бироқ бу ҳам қонуният ҳолда эмас, жузъий ҳодиса сифатида қайд этилади. Унга бошқа мисол келтириб бўлмайди. Айрим абиётларда тақдор > тақрол, ахрор > ахрол, қарор > қарол, қаридор > қаритол каби мисоллар келтирилади. Бироқ булар диссимиляция эмас, редукциядир. Шунинг учун ҳам сўз охирида содир бўлган. Сўз охиридаги товуш артикуляцияси куҳсийланади. Яна қиес қилинг: дучор > дучол, шунқор > шунқол, ишор > ишқол, девор > девол каби. Бу ўринда сонантнинг куҳсийлик.

Аккомодация сўздаги унлининг ундошга ёки ундошнинг унлига мослашиб ўзгаришидир. Кўринадики, аккомодация янги кўринишда бўлади; унлилар таъсири билан, ундошлар таъсири билан.

Сўздаги унлининг ундошга таъсир этиши орқали аккомодация содир бўлиши ундошларнинг сирғалувчига Утиши билан юзага келиши мумкин: қилиқ+и > қилиғи, работ > равот, обод > овот каби; жанглилаши билан ҳам юзага келиши мумкин: тирак+и > тираги, кесак+и > кесаги каби. Унлига ундош артикуляция ўзини мослаштириши, яъни сингармонизм билан алоқадор ҳолат билан ҳам содир бўлади: тузик > тузув, сучик > сучув, узук > узув каби. Бу мисоллардаги унли ҳам, унга мооланган в ундоши ҳам лаб товуш.

Сўзчага ундошнинг унлига таъсир этиши орқали аккомодация содир бўлар экан, бу ҳам палатал сингармонизм билан алоқадор ҳолатда кечади. Масалан: тёрне+к > тёрноқ, шлв+в > шлов, арак+ароқ каби. У лабиал сингармонизм билан алоқадор ҳолатда ҳам кечади: ўқи+в > ўқув, тўқи+в > тўқув, чўқи+в > чўқув каби.

Умлаутлашиш кўп бўғинли сўзларнинг унлиларидаги оғизнинг оглишига кўра ўзаро мослашвидир. У кўпроқ кенг унлиларнинг торайиши ҳисобига содир бўлади. Бунинг устига регрессив ҳолатда кечади. Масалан: эшик > иши > ишик, шоди > шеди, назр > незир, еш+и > йуши каби. Бу мисоллардаги кейинги унли тор бўлиб, аввалги унлига таъсир этган ва унли ҳам маълум даража тор унлига айланишига ёки ўзи билан бир хил тор унли бўлишига олиб келган. Умлаутлашиш сўздаги унлилар бир йўла кенг бўлиши билан ҳам кечади. Аммо у ҳудуд ҳам учрайди: девона > дована, зуҳра > за:ра, дўкон > докон, девор > довол сўзларидаги каби.

Умлаутлашиш Наманган областидаги айрим район шеваларигагина хос бўлиб, шошқа шеваларда маълум сўзлардагина учраши мумкин. Масалан, Ташкент шевасидаги янги > енги сўзига ўтish.

Назализация унлилар артикуляциясида бурунда ҳосил бўлган резонатор тонни қўшиб талаффуз этишдир. Бу асосан бурун сонанлари билан ёндош қўлланган унлиларда кузатилади. Чунки аввалги бурун сонанти артикуляцияси рекурсияси билан унли артикуляцияси экскурсияси айнанигида оsonдан унлига бурун резонатор тони ўтади. Масалан, дон, нақт, нур, нима каби сўзларда бу кузатилади. Аммо унча се уларди даражада эмас. Намангон шеваларида у аниқ билинади. Айниқса, уни болалар тилида шқол кузатиш мумкин. Улар ндяни сўзи унлиларини тўла назализация билан талаффуз этадилар.

Товушларнинг нутқ кечимида ўзаро мосликка кўра ўзгарishi, яъни ассимиляция, диссимиляция, аккомодация, умлаутлашиш, назализация ҳодисаларининг барчаси комбинатор ҳолатдаги торувш ўз-

гаршидир. Бу ҳодисаларнинг барча кўринишлари ҳам қайд этилган ҳолатдан четда бўлиши мумкин эмас. Ҳодисаларнинг мантиқи луни тақоза этади.

Нутқ товушларининг урчиши

Нутқ товушларининг урчиши фақат позиция ҳолатда содир бўлади. У бир неча кўринишларда юзага чиқади. Бу кўринишлар: жаранглилашиш, сирғалувчанлашиш, парчаланиш, қулай артикуляция ўрнига кўчиш, "лашиш кабилардан иборат.

Жаранглилашиш сўз бошидаги жарангсиз портловчининг жаранглига кўчиши билан бўлади. Масалан, пич > бич, пуз > буз, товуш > довуш, туппи > дўппи ва ҳоказолардир. Бу мисолларнинг биринчи иккитаси адабий тилда ҳам уз ўрнини топган. Улар етакчи шаҳар шеваларига асосан олинган. Кейинги икки мисол ҳам шундай эканлигига қарамай, адабий тилда акс этмаган.

Жаранглилашиш фақат лаб ва тил олди унлошларида кузатилади. У тил урта, тил орқа ва чуқур тил орқа товушларида бўлмайди. Чунки ўзбек адабий тилида бу артикуляция ўрнига ага жарангли портловчи сўз бошида қўлланмайди. Фақат Х разм шевасида қед > гад, кўр > гўр, кўч > гуч кабилар учрайди.

Сирғалувчанлашиш сўз бошидаги ёки охиридаги портловчаларда кечиб, улар адабий тилда асосан чуқур тил орқа портловчисига хос. Масалан: қал > қол > хол, қатин > хатин > хотин, қачир > қачир > хачир каби. Лаб ундошининг сирғалувчанлашиши асосан Тошкент шевасида кузатилади. Масалан: бўд > вўд, бер > вер, бош > вош сўзларидаги каби. Тошкент шевасида бу ҳодиса 1930 йилларгача анча актив бўлган. Кейин у адабий тил таъсирида санокли сўзлардагина ўз ивни сақлаб қолган.

Сўз охиридаги товушнинг сирғалувчанлашиши ҳам адабий тилда асосан чуқур тил орқа портловчисига хос. Масалан: сиқ > сиҳ, боқ > бох, ўк > ўх, йўк > йўх, оқ > ох сўзларидаги каби. Булардан биринчиси адабий тилда акс этган бўлиб, қолганлари фақат шеваларда қайд этилади.

Парчаланиш фақат қоритқиларга хос бўлиб, бунда улар : ркибида бирор қисм тушиб қолиши ва фақат бир қисми билан қўллангани кузатилади. Қоритқиларнинг парчаланиши сўз бошида ҳам, охирида ҳам бўлади. Сўз бошидаги қоритқиларнинг парчаланишига ўзбек тилидаги мавжуд ч, ж, ц қоритқиларининг қатнашиши ҳам кўриш мумкин. Маса-

лан: чиэ>тиз, чош>тош, чим>таш. Чуст>тус; дим>дим, жавдира>давдира; пех>сех, цикуль>сиркуль каби. Бу мисолларнинг 4,7,8=ларигина адабий тилда ўз ўрнини топмаган.

Ауслатдаги аффрикаларнинг парчаланishi ўзбек тилида фақат ч қоришиги доирасидагина учрайди. Масалан: чоч>чоч, қоч>қол. уч>уш, дуч>душ, кеч>кеш, еч>еш каби. Суз охиридаги бу ҳодиса адабий тилда деярли ўз аксини топмайди. Юқоридагилардан фақат сўнггисини адабий тилда қайд этилган.

Қулай артикуляция 1 ўрнига тўчиш сўздаги маълум бир товушнинг сўз талаффузи учун қулай артикуляция ўрнидаги товуш билан алмашинишидир. У бир неча кўринишларда взога чиқади. Чуқур тил орқа ва тил орқа товушларининг артикуляциясидан кўра лаб ёки тил олди товушлари артикуляцияси қулаи роқ бўлади. Бундай ҳолда улар ўрин алмашishi мумкин. Масалан: унт>ўн, тўнг>тўн, қўнг>қўн, сўнг>сўн каби сўзларда тил орқа ва чуқур тил орқа сонантлари тил олди сонанти билан алмашди. Яна суғ>сўв, тоғ>тўв, кишдок>кишлов сўзлари охирида чуқур тил орқа ундоши лаб ундошига ўзгаради. Айрим қоришиқлар парчаланганда сақланган қисм артикуляцияси сўз талаффузида ноқулай бўлади. У қулай артикуляцияли товуш билан алмашади. Масалан, чоч>соч, чучи>сучи, чинчадак>синчалак, чачра>сабра сўзлари бошидаги ч қоришиги парчаланиб, шипилдок қисми қолган ди. / шу артикуляция ўрнида сирғалувчи товушга ўтди. Четдайд қабул қилинган сўздаги ўзбек тилига хос бўлмаган товуш артикуляцияси яқин товуш билан алмашishi мумкин: цар>чор каби.

"й"лаши бoлжe бирор ундошнинг урчиш кечими сўнггида "й" ундошига ўтишидир. У сўз бошида ҳам, охирида ҳам кузатилади. Сўз бошидаги ч, ж, д, н ундошлари "й"лашади. Масалан: чақ>йоқ, жун>йун, жўк>йўк, жур>йур, дунала>йумала, нан>йон каби. Турган гапки, ч ва ж қоришиқлари "й"лашар экан, у тўғридан=тўғри кечмайди. Бунгача жарангдлашish ва парчаланish кечиб, ж шипи тоғи орқали "й" товушига ўтади. Сўз охиридаги д, з, в, т ундошлари "й"лашади. Масалан: кичик>кичий, тирак>тирай, ёз>ёй, сўз>сўй, сев>суй, ув>уй, тағ>тай, туғ>туй, эғ>эй сўзларидаги каби. Булардан қ портловчисини "й"лашиши эса фақат кўп бўғинли сўзларнинг бошида содир бўлади.

Редукция :

Редукция (кучсизлашish) сўзлардаги айрим товуш артикуляцияси

кучсиз бўлишидир. Бу билан боғлиқ ҳолда баландлиги пасайиши, қисқа вақт олиши, сиф тининг йуқолиши ва баъзан ун ҳам берилмаслиги билан кузатилади. Редукциянинг товуш кучининг пасайиши оққа-ли юзага келиши утлақо ургусиз бўгинлардаги унлиларга бўлади. У кўпроқ жуфт бўгинларда қайд этилади. Масалан, кут^Ича, куш^Ик^Ити > куш^Иғи, бола+лар > бола^Елар, маъноси > маън^Иси каби сўзлардаги иккинчи бўгин унлиси ургусиз ва шунинг учун кучсиз талаффуз этилган. Яна тов^Иш, сак^Ич, ош^Ик, сар^Иғ каби биринчи бўгин унлиси кенг, иккинчи бўгин унлиси тор бўлса ҳам, тор унли редукцияга учрайди. Редукция сўз бошида жаранглининг жарангсизланиши: қит^Оқ > қит^Оқ, сзод > сзот, хорог > хороқ сўзларидаги каби; жарангсизнинг қисқа жаранглига ўтиши: куза^Кк > куза^И, керак > к^Иера^И, қишлоқ > қишло^Е, қутлиқ > қутли^Е каби билан кечади. Редукция позициян ҳолатдаги товуш ўзгаришидир.

Нутқ товушларининг тушиши

Нутқ кечимида у ўз материе и бўлган товушни тежаб сарфлайди. Шу нутқ тежами, товушнинг нутқда тушиши – диереза деб ҳисобланади. У турли сабабларга кўра намоён бўлади: сўзда ўрнашмиш ўрнига кўра, сўзнинг қўшиб талаффуз этилишига кўра. Товушнинг сўздаги ўрнига кўра тушиши анкопа, синкопа, апокопалардан иборат.

Анкопа сўзнинг беш товуши тушишидир. Бу кўпроқ товуш урчиши натижасида юзага чиқади. Улар "и" лашгандан кейин тушиб қолиши ҳам мумкин. Масалан: йиринг > иринг, йирок > ирок, йироч > ироч, чирк > ирк, йилон > илон сўзларидагига ухшаш. Товуш урчиши в сиргалувчиси орқали ҳам нолга тенг келиши, яъни тушиб қолиши мумкин. Бу г > в, д > д > в тараққиёти орқали юзага чиқади: бўл > вўл > ўл, бўл > вўл > ўл > у каби. Тил урта сиргалувчи у аялаути ҳам анкопага учрайди: қилвира > илвира, қил > ил сўзларидаги каби. Анкопа четдан сўз қабул қилиш кечимида ўз лексикада йўқ товушни тушириш орқали ҳам намоён бўлади. Масалан, ишк, араб, амал, ахл, умр сўзлари а. Ҳо тилида ع (аён) ундоши билан бошланар эди.

Синкопа сўзнинг ўртасидаги товушлардан бири ёки бир нечаси тушиб қолишидир. У бир неча сабабларга кўра содир бўлади: 1) Сўздаги ургусиз бўгиннинг кучсизланиши натижасида унли синкопага учрайди. Масалан, ўғил+и > ўғ^Иил; ўғил, товуш+и > товуш^И, товуш, кут^Ича кучча сўзларидаги иккинчи бўгин ургусиз бўлгани учун тушиб қолган. 2) Сўздаги катор унлоқдан бирини йуқолишга урқил сабабли синкопа

кузатилади. Масалан: күря+ли > күрйли > күкйли > күхли, арслон > асдон, орт > от, олтмиш > отмиш сўзларида қат.р ундодан бири синкопага учраган. 3) Кўп бўғинли сўзлардаги унлилараро ундошлар ҳам синкопага учраши мумкин. Масалан: ўғил > ў:л > уд, бағир > б:р > бар, ува+н > уран > у:н > ун, ув+ин > увин > у:н > ун кабиларда унлилараро ундоднинг синкопага учраши, икки бўғиндаги унлининг контакт келиб, бир бутун чўзгч унли ҳосил бўлиши ва у ҳам қисқаришига олиб келган.

Апокопа сўзнинг охиридаги товушнинг тушиб қолишидир. Бу ҳодиса икки сабабга кўра содир бўлади: 1. Сўз охирида қўш ундош қўллангани ва ундан қутилишга уриниш апокопага олиб келади. Масалан, балаңд > балаң, гўшт > гўш, хурсанд > хурсан, ғишт > ғиш, фарзанд > фарзан, пайванд > пайван сўзларининг охиридаги қўш ундоддан кейингиси апокопага учраган. 2. Кўп бўғинли сўзларнинг охирги бўғиндаги урғуга куч бериш сабабли сўнги ундош апокопага учрайди. Масалан, қизлар > қизча:, обруй > обру, насвой > насво:, ҳамроҳ > ҳамро:, оллоҳ > олло:, гувоҳ > гуво: сўзларининг кейинги бўғинига урғу тушган ва шунинг учун уларнинг охирги товушида апокопа содир булган. Апокопа ҳодисаси барча ҳолатларда ҳам фақат жонли тилга хосдир.

Ғаплогия сўздаги икки бир хил фонетик тузилишли бўғиндан оқрининг тушиб қолишидир. Бу ҳодиса товушнинг сўздаги ўрнига кўра кечмайди, балки у композиция усули билан сўз ясаш кечимида язага келади. Масалан, қайн ва ини негизлақда сўз ясалар экан, қўшма сўзнини 2= ва 3= бўғини бир хил ни ҳолида ундош+унли тузилишига эга бўлади ва булардан бири ғаплогияга учрайди, яъни: қайн+ини > қайнини > қайни каби. Бу мисол гарчи адабий тил нормасида акс этган булса ҳам, ғаплогия адабий тил доирасида деярли учрамайди, у асосан диалектал ҳолда кўплаб кузатилади. Масалан: катта+ота > каттаота > каттата > катта, қайн+она > қайнағ > қайна, оппоқ+тала > оппоқтала > стоқда, Анна+биби > Аннабиби > Аннаби, Мухаммад > Маҳаммад > Мамад > Мат ва ҳока оларга эътибор бериш мумкин.

Товушнинг нутқда тушиб қолишининг бу кўринишлари фақат позиция ҳолатда содир бўлади.

Нутқ товушнинг тушиши сўзларнинг сандхи (қўшиб) қўлланишидаги кечилишига кўра икки кўринишда бўлади: афирезис ва элизия.

Афирезис сандхи қўлланган икки сўздан биянчисининг охирги товуши таъсирида иътинчисининг олд қисми тушишидир. Бу ҳодиса

Ўзбек адабий тили нормасида а билан туговчи киши номлари кетидан уруғ номи қўшиб қўлла танда қайд этилади. Масалан: Карима опа > Каримана, Тухта ота > Тухтата, Кенжа оқа > Кенжака каби. Атоқли отлар ўрнида атамалар қўлланса ҳам ш. кузатилади, яъни мулла ака > муллана, катта ота > каттата каби. Яна бу ҳодиса унли билан тугаган от ёки олмош унли билан бошланган кўмакчи, ёрдамчи феъл билан сандхи қўлланганда ҳам содир бўлади. Масалан, не учун > нечун, ручка ила > ручка=ла, бола эмас > боламас каби. Шунингдек, чой ичинг > ч'чинг каби кейинги сўзнинг биринчи и унлиси аввалги сўзнинг й ауслаути тушиши ҳам ўзбек тилида бор, бироқ битта.

Эдизия сандхи қўлланган икки сўздан биринчисининг сўнгги унлиси иккинчисининг бош унлиси таъсирида тушишидир. Бу ҳодиса а формантли равишда билан очиқ бошланган кўмакчи феъл сандхи қўлланганда қайд этилади. Масалан: кўра олмоқ > кўродмоқ, ола олмоқ > ололмоқ, чиқа олмоқ > чиқолмоқ каби. а формантли равишда мустақил маъноли феъл қўшилганда ҳам шу ҳолни кузатилади. Масалан: ола отмоқ > олотмоқ, тура урмоқ > турурмоқ каби. Объекти бирикмаларнинг от компонент нти тор унли билан тугаб, феъл компонент нисбатан кенг унли билан бошланса ҳам, улар сандхи қўлланади ва ализия содир бўлади. Масалан: қайчи урмоқ > қайчурмоқ, кўзи олмоқ > кўзолмоқ, сабзи арчмоқ > сабзарчмоқ, шол урмоқ > шолурмоқ каби. Арчловчили бирикмаларнинг тобе компоненти тор унли билан тугаб, ҳоким компонент кенг унли билан бошланса ҳам, улар сандхи қўлланади ва ализия намоён бўлади. Масалан, эски айри > эскайри, қари эшак > қарешак, танги одам > тантодам каби.

Афирезис ва ализия ҳодисалари комбинатор ҳолатдаги товуш ўзгариши бўлади.

Нутқ товушини сўзда орттириш

Нутқ товуши сўзда орттирилиб, у асосан Ўзлашган лексикада кузатилади. Нутқ товушини орттириш сўздаги ўрнига кўра уч кўринишдага. Улар протеза, эпентеза, аустезадан иборат.

Протеза сўз бошида товуш орттиришидир. У сўз бошида унли орттириш билан кузатилади. Сўз бошида унлини орттириш четдан қабул қилинган сўз ўз лексикага оид сўзларга ҳо бўлмаган товуш билан бошланганда кузатилади. Масалан, рўс > урўс, рўмол > урўмол, ризи > уризи, ор > уор, дой > удой сўзларидаги каби. Бу мисоллардаги сўзлар р, л товушлари билан бошланган. Ҳа лексикага оид сўзлар бу товуш-

лар билан бошланмайди. Четдан қабул қилинган сўз қатор ундош билан бошланганда ҳам, қатор ундошни йўқолиш учун, ундан аввал унли орттирилади. Масалан, стацион > истадиён, стол > устол, штраф > иштраф сўзларидаги каби.

Эпентеза сўз ўртасида товуш орттиришдир. У сўз ўртасида унли орттириш билан ҳам, ундош орттириш билан ҳам кузатилади. Сўз ўртасида унли товуш орттириш, одатда, сўз қатор ундош билан келганда қайд этилади. Масалан, брус > бурус, бура > буюра, буст > буус, группа > гур_ппа, кл. 3 > куллү, клубник > куллүпнай, пудг > пудук каби. Айрим ҳолларда сўз қўш ундош билан тугаши ва бу қўш ундош ўзбек тилига хос (1= товуши н, с, р ва 2= товуши жарангсиз) бўлмаслиги мумкин. Бунда унинг бир ундоши апокопага учрамай, улар ўртасида унли орттирилади. Масалан, фикр > фйир, исм > исим, илм > илим каби. Сўзда унли товушларнинг ёндош қўлланишини йўқотиш учун улар ўртасида ундош орттирилади. Масалан, атеист > атейис, реактив > реактив, реакция > реаксия, оила > ойила, физ > пойиз сўзларидаги каби.

Аустеза сўз охирида товуш орттиришдир. Бу ҳодиса асосан ўзлашган сўз қатор ундош билан тугаган бўлса, сўнгги ундошни ажратиб юбориш мақсадида унинг кетидан бир а орттириш орқали намоён бўлади. Масалан: кисси > кйёска, диск > диска, отпуск > отпуска, танк > танка, банк > банка каби. Аустезага учрайдиган сўзлар охиридаги қўш ундош ё ск, ё нк тузилишида бўлади.

Нутқ товушини сўзда орттириш фақат позицион ҳолатдаги товуш ўзгариши ҳисобланади.

Метотеза

Метотеза нутқда сўз бўғинлари ёки товушларининг ўзаро ўрин алмашинишидир. Ўзбек тилида сўз бўғинларининг ўрин алмашиниши учрамайди. Сўзлардаги товушларнинг ўрин алмашинишидан иборат метотеза икки қиринишга эга: контакт метотеза ва дистант метотеза.

Контакт (ёндош) метотеза сўздаги ёнма-ён товушнинг ўрин алмашишидир. Масалан: турпоқ > турпоқ, тебрат > теврат, ўргат > ўргат сўзларидаги каби. Бу метотеза кўриниб турибдики, икки бўғинли сўзнинг аввалги бўғин охиридаги ундош билан кейинги бўғин бошидаги ундош ўртасида кечади. Бу-тур метотеза ўзлашган сўзларни ўзбек тилидаги сўз тузилишига мослаштириш кечмида ҳам намоён бўлади.

Масалан: дарё > дайра, Мария > Марям > Майрам, аҳвол > авҳол, ақвоғ > овқат каби.

Дистант (масофали) метотеза сўздаги маълум товушларнинг ўрин алмашиши бўлиб, бу алмашувчи товушлар ўртасидан бир ва ундан ортиқ товуш ҳам кузатилади. Масалан: пайқоп > пайпоқ, қўриқчиқ > қўриқчоқ > қўриқчоқ, мошғуручи > мошқуручи > мошқучури > мошқичури каби. Бу мисоллардаги дистант метотезалар ассимилятив характерда бўлган, яъни 1= ва 2= бўғин бошидаги товушлар бир хиллашиб олган.

Умуман, метотезанинг контакт кўриниши позицион ҳолатда содир бўлса ҳам, дистант кўриниши комбинатор ҳолатда кечади.

Нутқ товушининг чўзиқликка * кўра ўзгариши

Нутқ товушларининг чўзиқликка кўра ўзгариши икки кутубга эга: нутқ товушининг чўзиқликка ўтиши, нутқ товушининг ўз чўзиқлигини йўқотиши.

Нутқ товушининг чўзиқликка ўтиши тилшунослижда геминация дейилади. Геминацияга учраган товушлар геминантлардир. Геминантлар икки ҳарф билан қайд этилгани учун уни икки товуш деб эмас, бир товушнинг чўзиқ ҳолати деб қараш керак. У икки сабабга кўра содир бўлади: 1. Белги билдирувчи сўзларга таъсирчанлик бериш учун яъни роса > росса, қизиқ > қиззи, тоза > тозза, энди > энди, жуда > жудда сўзларидаги каби. 2. Қўшимча орттириш кечимида бир хил товушларнинг ёндош келиб қолиши ёки ассимиляция содир бўлиши орқали, яъни ёлдан > ёлдан, болда > болда, қонни > қонни, таққиз > таққиз, бошсиз > боссиз, болди > болди, сизни > сиззи, боғга > боққа сўзларидаги каби. Икки бир хил товуш ёндош қўлланганда доимо бирининг чўзиқ ҳолати шаклланади.

Нутқ товушининг ўз чўзиқлигини йўқотиши унлиларда ҳам, ундошларда ҳам кузатилади. Шунга кўра улар икки кўринишга бўлинади: дегеминация ва синерезис.

Дегеминация сўзда чўзиқ ундошларнинг ўз чўзиқлигини йўқотишидир. Бу эса геминантларнинг фақат иккинчи сабабга кўра шаклланганларида кузатилади. Масалан, сизни > сиззи > сизи, қайер > қайер > қайер, бирла > билда > била; Дарга > дога, Дарга хўхори > маваҳхори сўзларидаги каби. Белги билдирувчи сўзларга экспрессивлик бериш учун назарга келган геминантларда эса дегеминация бўлмайди. Чунки унинг ўзи геминация содир бўлмаганининг ўзидир.

Синерезис сўзда маълум нутқ ҳодисасига кўра юзага келиб қолган чўзиқ унлининг ўз чўзиқлигини йўқотишидир. Масалан, бағир > ба:р > бар, чақир > ча:р > чар > жар, ўғил > У:л > ул каби интервокал ундоми синкопага учраб, ҳосил бўлган чўзиқ унли синерезисга учраши мумкин. Шунга ухшаш сандхи қўлланган икки сўзда ёндош келиб қолган бир хил товуш чўзиқ унлини шакллантирган бўлса, у ҳам синерезисга учраши мумкин бўлади. Масалан, Мирзааҳмад > Мирзаҳмад, на айлай > найлай, Вафо ота > Вафота сўзларидаги каби.

Адабиёт

Ҳозирги замон ўзбек тили / Ф.Камол таҳр.остида. Тошкент, 1957.
Решетов В.В. Узбекский язык. Ташкент: Учпедгиз, 1959. Ч.1.
Мононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Наука, 1961.

Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1962, 1966, 1972, 1978.

Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1965, 1975.

Ҳозирги ўзбек адабий тили / Р.Абдурахмонов таҳр.остида. Тошкент: Фан, 1936, I китоб.

Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ш.Шоабдурахмонов, Р.Абдурахмонов, А.Ҳожиёв таҳр.остида. Тошкент: Ўқитувчи, 1980.

МУНДАРИЖА

ФОНЕТИКА	4
НУТҚ ТОВУШЛАРИ	6
Нутқ товушлари асослари	6
Нутқ товушининг акустик асоси	6
Нутқ товушининг биологик асоси	8
Нутқ товушлари таснифи	17
СИЛЛАБИКА	36
Бўгин нима	36
Бўгин тузилиши	37
Нутқнинг бўгинга ажралиш хусусиятлари	38
— Бўгинларнинг тузилиш таркибига кўра турлари	40
Бўгинларнинг тузилиши хусусиятига кўра турлари	43
Бўгин ва ҳижо	45
АНЦЕНТУАЦИЯ	50
— Суз ургуси	50
Синтагма ургуси	55
А.рув ургуси	57
ИНТОНАЦИЯ	62
Гап тезлиги	63
Гапларда пауза	66
Гап оҳанги	70
НУТҚ ТОВУШЛАРИНИНГ УЗГАРИШИ	74
— Нутқ товуши тараққиётдаги микродий ўзгариш	75
Товушларнинг нутқ кечимида ўзаро мосликка кўра ўзгариши	76
Нутқ товушларининг урчиши	81
Редукция	82
— Нутқ товушларининг тушиши	83
Нутқ товушининг сузда ортириш	85
Метотеза	86
Нутқ товушининг чузиликка кўра ўзгариши	87
Адабиёт	88